АКТУЕЛНОСТИ

Часопис Удружења стручних радника
социјалне заштите Републике Србије

Београд, 2012.

АКТУЕЛНОСТИ – Часопис намењен теорији и пракси социјалне заштите

За издавача:
Видоје Радуловић

Уређивачки одбор
Чуровић Миленко – председник
Грубић Биљана
Захар Кери Гизела
Јулинац Нада
Крањц Силвија
Милачић Зоран
Милојевић Славица
Олујић Снежана
Поповић Славица
Стевановић Снежана

Гост уредник
Виолета Благојевић

Лектор и коректор
др Ана Гавриловић

Штампа
Чигоја штампа
Београд
e-mail: office@cigoja.com

Тираж
350 примерака

Година XIII Број 1–2/2012

Часопис издаје: Удружење стручних радника социјалне заштите Републике Србије
Марије Бурсаћ 49, 11080 Земун
Телефон Удружења: (011) 267–1040 локал192
Електронска пошта Удружења: udruzenje@udruzenjesz.rs
Електронска презентација Удружења www.udruzenjesz.rs
Електронска пошта Билтена: aktuelnosti@gmail.com
Текући рачун: 205–20184–64 код КОМЕРЦИЈАЛНЕ БАНКЕ БЕОГРАД

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР 5

СТРУЧНИ СТАВОВИ

Душица Јовановић
Зоран Јовић
Саша Дукић
ПОДРШКА СТАРИМА: ПОТРЕБЕ, ОГРАНИЧЕЊА И ИЗАЗОВИ ДАНАШЊИЦЕ. 8

АНАЛИЗЕ И ИСТРАЖИВАЊА

Лидија Милановић
ЕВАЛУАЦИЈА ПОДРШКЕ СУПЕРВИЗОРИМА ЦЕНТАРА ЗА СОЦИЈАЛНИ РАД КОЈИ ИМАЈУ ДО СЕДАМ ЗАПОСЛЕНИХ СТРУЧНИХ РАДНИКА 19

Доц. др Зорица Станисављевић-Петровић
Марија Цветковић
ПРЕВЕНЦИЈА ВРШЊАЧКОГ НАСИЉА У ШКОЛАМА У СРБИЈИ. 33

Вера Деспотовић Станаревић
ДОСАДАШЊА ПРАКСА У ПРИМЕНИ ВАСПИТНИХ НАЛОГА У ГРАДСКОМ ЦЕНТРУ ЗА СОЦИЈАЛНИ РАД У БЕОГРАДУ 46

Тарик Смаилбеговић
Алдијана Кокић
ФУНКЦИОНАЛНОСТ МИГРАЦИЈСКИХ И ДОМИЦИЛНИХ ПОРОДИЦА И ЊИХОВА СОЦИЈАЛНА ИНТЕГРАЦИЈА
Резултати истраживања у Кантону Сарајево 57

Светлана Живанић
Сузана Симатовић
Ивона Поповић
АНАЛИЗА ПОДАТАКА УНЕТИХ У БАЗУ АКРЕДИТОВАНИХ ПРОГРАМА У ПЕРИОДУ ОД МАРТА 2008. ДО МАРТА 2012. ГОДИНЕ 72

ИЗ ПРАКСЕ ЗА ПРАКСУ

Милена Тимотијевић
ЦЕНТРИ ЗА СОЦИЈАЛНИ РАД И НОВА УСЛУГА СОЦИЈАЛНЕ ЗАШТИТЕ – СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ У ЗАШТИЋЕНИМ УСЛОВИМА 84

ИЗ РАДА УДРУЖЕЊА

КОНКУРС ЗА ДОДЕЛУ РЕПУБЛИЧКИХ НАГРАДА ЗА 2011. ГОДИНУ. 94

УПУТСТВО АУТОРИМА 97

ПРЕДГОВОР

Поштовани читаоци,

Пред вама је први двоброј Актуелности, који је одлуком Управног одбора Удружења стручних радника социјалне заштите Републике Србије, од Информативног билтена Удружења стручних радника социјалне заштите Републике Србије, прерастао у стручни часопис. То је позитивна промена која прати реформу социјалне заштите и Закон о социјалној заштити у делу лиценцирања стручних радника које нас очекује у наредном периоду.

Пред новим уређивачким тимом стоји одговоран и тежак задатак. Да се уклопимо у реформе и новине које је донео Закон о социјалној заштити, да популаришемо Удружење и његов стручни часопис, да популаришемо социјалну заштиту и својим радовима и саопштењима доприносимо побољшању квалитета услуга социјалне заштите, јачајући своје стручне компетенције и, без лажне скромности, презентујемо своја достигнућа, стручна знања, стручне ставове, истраживања и резултате.

Није нам циљ да правимо часопис који ће бити теоријски, већ часопис који ће повезати теорију и праксу. Ово, пре свега, чинимо да бисмо својим колегиницама и колегама који су у свим овим годинама кризе, уз ентузијазам, преданост послу, континуирано стручно усавршавање и хуманост, успевали да ублаже њене тешке последице које су погађале кориснике. Исто тако, запослени у социјалној заштити су у претходном периоду били отворени за новине, промене и сарадњу са домаћим и страним невладиним организацијама и удружењима грађана у циљу изградње целовитог система социјалне заштите конципираног на услугама и могућностима конкуренције пружалаца услуга. Како смо остварили и квалитетну сарадњу са научним институцијама широм земље, желимо да ту сарадњу наставимо и кроз објављивање радова запослених на факултетима који су везани за област социјалне заштите и који могу допринети усвајању нових знања и информација.

Планирамо да се, у овој години, у часопису Актуелности нађу и стручни радови, прикази, стручни ставови и истраживања колегиница и колега и из земаља у окружењу. Сматрамо да то може допринети упоређи-

вању праксе и резултата истраживања која бисмо и сами спроводили, али и обогаћивању знања и искустава што, поред осталог, може утицати и на побољшање квалитета рада.

С обзиром на дешавања у школама, последњих месеци претходне године у којима је забележен велики број вршњачког насиља, определили смо се да прикажемо два рада везана за ову област, не само ради документовања присуства ове друштвено негативне појаве, него да бисмо понудили могуће излазе и начине превенције, подстакли професионалце на примену акредитованих програма из ове области у пракси, подстакли на потребу запошљавања социјалних радника у школама и активирали локалне самоуправе да подрже настојања социјалне струке за смањење вршњачког насиља.

У последњих 50 година дошло је до изразитог старења становништва у Србији. Посебно је овај процес интензиван у последњих 15 година. Резултат овога је, на основу пописа из 2002 године, и податак да се Србија сврстава у групу најостарелијих земаља Европе, а у светским размерама сврстава се у једну од десет најостарелијих земаља. Прелиминарни подаци Пописа 2011. године су још алармантнији. Удео становништва преко 65 година старости ближи се проценту од 20% у укупној популацији. Ово је сигнал да је неопходно да развијамо услуге социјалне заштите усмерене на ову, тренутно једну од највулнерабилнијих групација. С тога је вредан пажње рад који говори о искуствима у примени интегрисаног модела социјалне заштите старих и особа са инвалидитетом.

Нова организација у раду центара за социјални рад захтевала је и захтева континуирано јачање професионалних компетенција водитеља случаја за шта се постарао Републички завод за социјалну заштиту који је реализовао концепт подршке супревизорима центара за социјални рад. Читав програм имао је за циљ да корисник добије најбољу могућу услугу. Вредно је упознати Вас са Резултатима евалуације који су показали висок ниво остварености постављених циљева.

Реформе у социјалној заштити допринеле су развоју нових услуга од којих су посебно значајне оне које су усмерене на најрањивије групације корисника у које свакако спадају и расељена и избегла лица и њихове породице. Једна од таквих услуга је и социјално становање у заштићеним условима. На основу вишегодишње праксе у 44 општине/градова у Србији, данас можемо говорити и о резултатима које су постигнути на том плану.

Приче о породици као месту где све почиње желимо да поткрепимо причом о кризама у којима је се нашла породица не само у БИХ него и код нас. Приказ истраживања: функционалност миграцијских и домицилних породица и њихова социјална интеграција у Кантону Сарајево може

послужити и као идеја да се слично истраживање спроведе и код нас, с обзиром на број избеглих и расељених породица.

Закон о социјалној заштити, донет у априлу 2011. године, озваничио је поступак акредитације, а као субјекте поступка наводи Министарство надлежно за социјалну заштиту, Одбор за акредитацију и Републички завод за социјалну заштиту. С обзиром и на друге новине Закона, важно је да се стручна јавност упозна са анализом података из Базе акредитованих програма. Како је поступак формирања Коморе отпочео, сматрали смо да овај рад завређује пажњу свих запослених у социјалној заштити.

Поштоване колегинице и колеге,

Ви који радите директно са корисницима, пружајући им услуге подршке у решавању њихових проблема, требало би да поделите са другима своје стручне ставове, примере из праксе, резултате рада и истраживања. Часопис Актуелности је ваш часопис и право место за информисање о свему учињеном. Уређивачки одбор вас позива да пишете о томе, да промовишете добру праксу, да подстичете и друге да то чине како би, и на тај начин, заједно доприносили унапређењу квалитета социјалног рада и социјалне заштите, као и нашег стручног часописа.

Ваше текстове можете слати на мејл *aktuelnosti@gmail.com.*

С поштовањем,
у име Уређивачког одбора,
Виолета Благојевић, гост уредник

СТРУЧНИ СТАВОВИ

Душица Јовановић, Зоран Јовић, Саша Дукић
Центар за социјални рад „Свети Сава“, Ниш

ПОДРШКА СТАРИМА: ПОТРЕБЕ, ОГРАНИЧЕЊА И ИЗАЗОВИ ДАНАШЊИЦЕ

Резиме

Избор ове теме био је условљен већим бројем разлога. Проблеми, потребе и подршка старима постаје све актуелнији и код нас, док се у свету овом проблему већ сада придаје доста значаја. У раду се о говори о проблему и подршци старима у актуелним друштвеним условима кроз које српско друштво пролази. Рад је поткрепљен резултатима пројекта „Интегрисани сервис услуга за стара и инвалидна лица“ на територији града Ниша. Сматрамо да смо у великој мери успели да укажемо на постојање проблема и ограничења, уз покушај да дамо одређене смернице за њихово решавање.

Кључне речи: старост, потребе, подршка, транзиција, пројекат.

*
* *

1. Увод

Старење и старост не представљају синониме. Старење је процес који започиње од зачећа, те је заједнички свим живим бићима. Старимо годинама...

Старост смештамо у „касније“ животно доба и у зависности од многих фактора доживљавамо је и живимо са њом као са пожељним или лошим стањем.

Однос друштва према старима разликује се кроз историју. О томе сведоче антрополошке студије о примитивним друштвима где стари имају

изузетан утицај. Тако, на пример, код аустралијских урођеника постоји „олигархија старих и утицајних људи, који сачињавају савет за решавање свих важних питања и у којем нема приступа ни један млад човек“ Фрејзер (*Dž. Dž. Frejzer,* 1992.:117). У Старој Грчкој, знање и искуство остарелих особа било је изузетно цењено, јер су они представљали такозване **„животне књижице“.** Нека друга времена доносила су другачији однос према остарелом становништву. Ескими су у периоду велике глади жртвовали старије људе, тако што су их остављали далеко од насеља. На Балкану бележимо случајеве **лапота,** кад се друштво, односно сродници на најсуровији начин ослобађају старих и немоћних људи.

Седамдесетих година XX века Симон Де Бовоар (*Simone De Beavoire*) се обраћа европској интелектуалној елити кроз двотомно дело „Старост“ захтевајући хуманији третман старих. Она каже „Да би срушио кастински систем, Ганди се окомио на студију парија; да би уништила феудалну породицу, комунистичка Кина је ослободила жену. Захтев да људи остану људи у свом последњем животном добу изазвао би коренити преокрет“ (*Simone De Beavoire*, 1990.: 65)

Масовна старост је појава савременог доба. Демографи очекују да ће до 2020. године становништво старије од 65 година бити заступљено са чак 20% на глобалном нивоу. Неоспорно је тачно да су људи старије животне доби врло специфична и вулнерабилна старосна група, чије прогресивно повећање битно утиче на здравствену, економску, социјалну и образовну структуру. Један број социолога упозорава на велике социјалне проблеме, на повећање издатака за пензије и здравствено осигурање што би могло довести до смањења издатака за школовање и до значајних међугенерацијских сукоба, док друга група социолога истиче и одређене позитивности, односно предности у делу смањења криминала, трговинског промета...

Депопулација представља цивилизацијски феномен, који је, на жалост, присутан више од једне деценије на нашим просторима. Ни једна европска земља не може да се похвали простим обнављањем становништва. Популација Европе је остарела, а за неколико последњих деценија удвостручио се број старих лица, која живе сама или са брачним партнером. У нордијским земљама скоро половина популације живи на овај начин.

Неповољна демографска кретања у Србији имају дугорочну природу. Сама та чињеница може да објасни настајање све драматичније демографске кризе. У централној Србији и Војводини драстично је промењена структура породице из угла бројности деце. Скоро да је нестала породица са троје и више деце.

У последњих 50 година дошло је до изразитог старења становништва у Србији. Посебно је овај процес интензиван у последњих 15 година. Резултат овога, на основу пописа из 2002 године, је и податак да се Србија сврстава у групу најостарелијих земаља Европе, а у светским размерама, сврстава се у једну од десет најостарелијих.

2. Старост народа – критеријуми Уједињених народа

Према проф. др сц. Јасминки Деспот Лучанин (2006.: 2), класификовање народа према старости врши се на следећи начин:

Старост народа	Удео особа 65+
Млад народ	мање од 4%
Зрео народ	4% – 6%
Стар народ	6% – 10%
Врло стар народ	више од 10%

Становништво Србије спада у групу врло старих народа, јер у укупној популацији живи чак 16% становништва са преко 65 година старости. Свака пета особа живи сама, а свака друга стара особа живи у самачком или вишечланом старачком домаћинству.

Слика бр. 1: Становништво Републике Србије према полу и старости

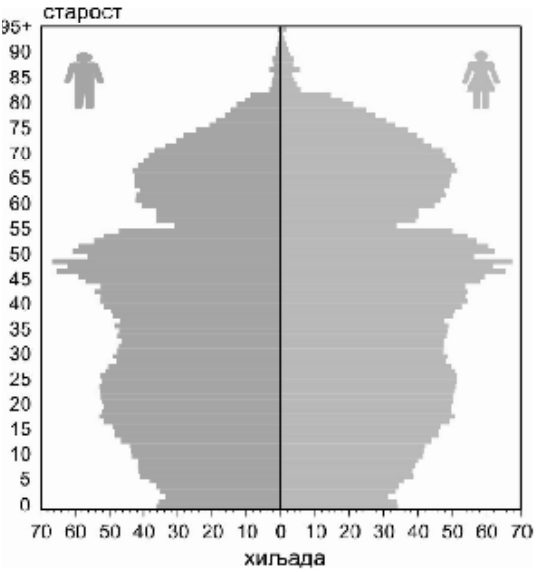

Извор: Демографски преглед, бр.30/2008.

Шта је то што доводи до појаве да српски народ изумире? Многи указују на економске услове. Економски чинилац мора се узети у обзир, јер знатан део становништва, особито урбаног, суочава се са озбиљним егзистенцијалним проблемима, па и не помишља на рађање деце. Основни узрок старења српске популације је низак и опадајући наталитет. Посматрано у целини, на годишњем нивоу више становника умире него што се рађа. Та разлика стално се увећава код Срба и већине националности које живе у Србији, док је једино код албанске, ромске, муслиманске/бошњачке националности број живорођених већи од броја умрлих. За разлику од развијеног света, пре свега код народа који су достигли висок степен привредног развоја, где наталитет нагло опада, код нас наталитет опада и код сиромашних и код богатих. Низак наталитет је присутан, и у високообразованим и нешколованим породицама. Такође, то је обележје становништва, како на селу, тако и у граду.

Демографске пројекције предвиђају да ће процес старења популације бити перманентан и врло интензиван.

Слика бр. 2: Пад и раст броја становника Нишавског округа

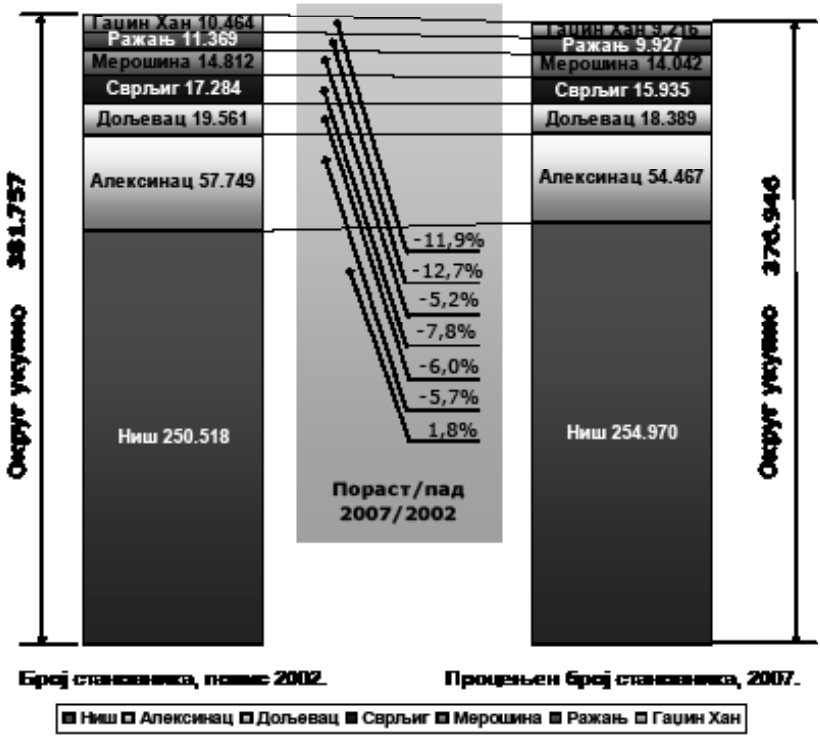

На основу броја грађана старијих од 65 година, које смо добили на основу пописа из 1953. године, 1981. године и 2002. године, очигледан је изразит тренд повећања ове старосне групе. Од свега 5,04% 1953. године, број старих лица је 1981. године порастао на 7,35%, док подаци пописа из 2002. године показују да овај проценат износи 14,93%. Нашим сугрђанима ове старосне доби би било неопходно обезбедити нове услуге, или услуге које постоје на нивоу Града у већем обиму, како би могли лакше да функционишу у свом природном окружењу.

Слика бр. 3: Кретање броја младих и старих, 1950-2002. и пројектоване промене до 2052 године

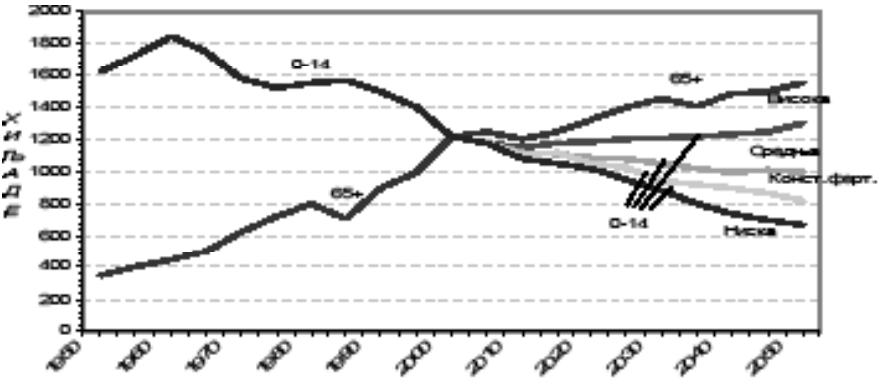

Слика бр. 4: Просечна старост и индекс старења по општинама

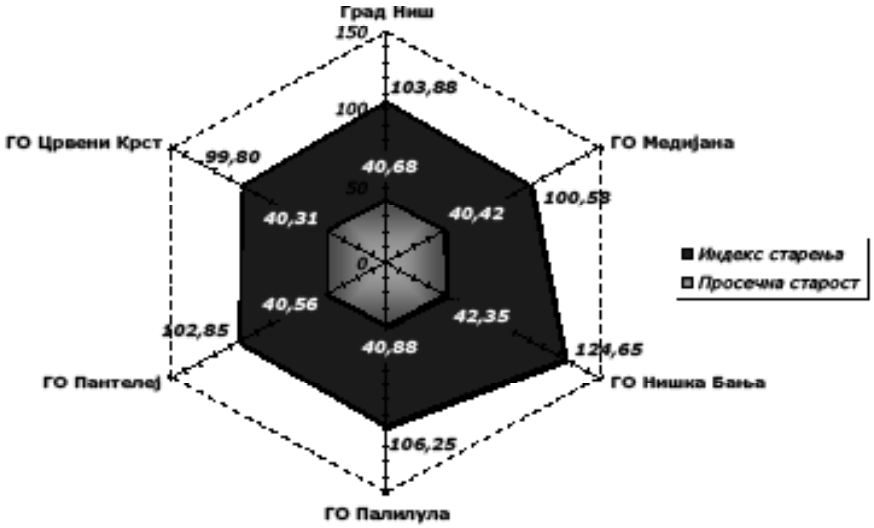

Нишка Бања као једина приградска општина има највиши индекс старења 124,65 или, изражено у годинама, просечна старост износи 42,35 година.

Слика бр. 5: Показатељи старења становништва Ниша у периоду 1953-2002. година

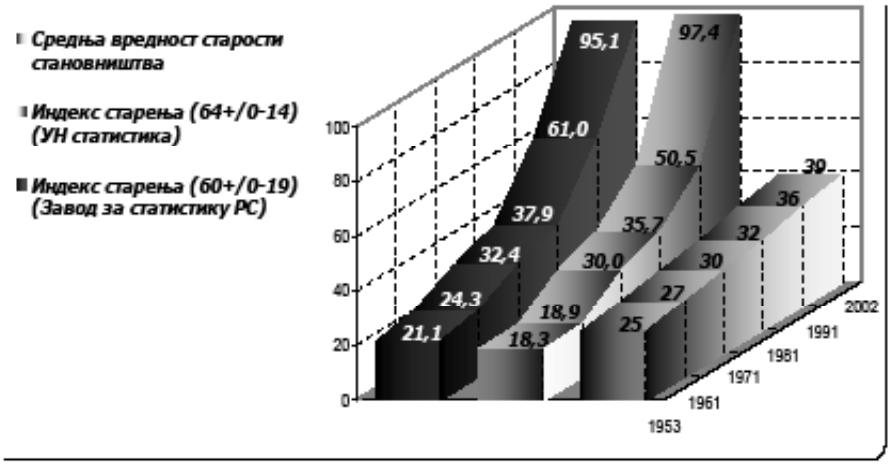

У периоду 1998-2008. године, на основу података Статистичког годишњака града Ниша, очигледан је тренд негативног природног прираштаја. Да на нашој територији није присутан „увоз људи из мањих средина“ наше становништво не би задржало карактеристику стационарног становништва. На основу последњих података (процењен број становника у 2007. години) са којима располажемо, можемо да констатујемо да је на нашој територији, независно од негативног природног прираштаја, дошло до благог раста броја становника.

Подаци из 2006. године, говоре да када се Србија посматра као целина (ван подручја КиМ) ниво рађања је 30% испод потреба простог обнављања становништва.

Становништво се неповратно пресељавало из села у градове у периоду индустријализације, док данас имамо сасвим другачију слику. Миграције из урбаних општинских центара су у правцу једина три градска средишта Србије Другим речима, још једино Београд, Ниш и Нови Сад могу да покрију губитке становништва изазване већим бројем умрлих од броја рођених „увозом људи“ из мањих градова.

Слика бр. 6: Витални догађаји

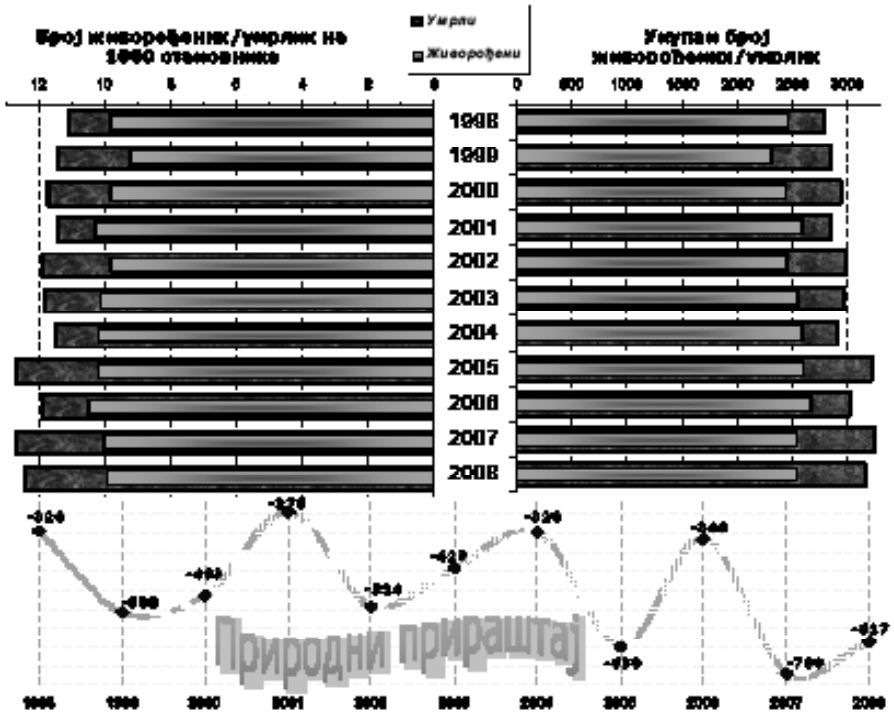

Своју бољу демографску виталност у односу на села, градови дугују „увозу становништва“ у најбољим репродуктивним годинама управо из окружујућих подручја. Међутим, након неколико деценија највећи део тих генерација ушао је у групу старог становништва, а да је при том оставио генерације које су знатно малобројније од сопствених, доприносећи порасту опште старости градске популације. Процес демографског старења, као феномен непознат у досадашњој историји, у наредном периоду показаће своју пуну снагу управо у урбанизованим подручјима. У овом тренутку немамо званичне податке Пописа 2011. године, али према прелиминарним резултатима број становника преко 65 година је у порасту, а евидентно је смањење становништва до 14 година старости.

На основу свих показатеља можемо да констатујемо да значајан део популације трећег животног доба у нашој земљи нема обезбеђене животне услове који пружају неопходну социјалну сигурност и одговарајући квалитет живота у старости. Већина старих особа нема довољно средстава да себи обезбеди активан живот у односу на своје способности и квалитете, јер висина примања, пензија, које су обично испод нивоа егзистенцијалног минимума, то не омогућавају. Одређен број остаре-

лог становништва није у ситуацији да оствари своја права из области здравства, јер не могу да купе скупе лекове и не могу да користе одређене здравствене услуге.

Пошто је старење становништва реалност и процес који је незаустављив, неопходно је системско, односно државно решење које би подразумевало:

- препознавање потреба старих
- одговор на недовољно рађање као најважнији узрок старења
- пружање вишег нивоа економске сигурности у старости
- популациону едукацију о здравственим, психолошким и социјалним аспектима старења и старости
- пружање дуготрајне помоћи и подршке старим особама.

Код нас постоји потреба за дубоким променама, да би се обезбедила економска сигурност старих лица, а то је, у земљи која се налази у транзицији друштвено-економског система, просто немогуће.

3. Превазилажење дискриминације старих у граду Нишу

Једно од истраживања које је рађено на подручју нишавког и топличког округа (Институт за заштиту здравља Ниш – Слободанка Башић, Оливера Радуловић, Слађана Јовић) пружа податке да чак 89% испитаника није у могућности да покрије своје животне трошкове. Сусрете са пријатељима и рођацима сматра ретким и недовољним. За помоћ се најчешће обраћа комшијама и социјалним установама. Рангирани резултати истраживања показују да су највећи проблеми остарелих на овим подручјима:

- изразито лош материјални положај за 89% старих
- болест за 72% старих и
- усамљеност за 66% старих.

Пројекат **„Интегрисани сервис услуга за стара и инвалидна лица“** био је реализован у свих пет општина града Ниша. Овим пројектом били су обухваћени град Ниш и то урбани и рурални део. Помоћ у кући се већим делом углавном пружала становништву у руралним срединама, и то старачким домаћинствима, не ретко старачким-самачким домаћинствима. Број корисника који је примио неку од услуга у оквиру пројектних активности износио је 1.150. Центар за социјални рад био је пружалац услуга, тако што је 29 радника који су учествовали у реализацији пројекта финансирао Град, а 25 Министарство економије и регионалног развоја.

Интегрисани сервис услуга представља отворен вид социјалне заштите, за категорију корисника који спадају у највулнерабилнију групу

по свим истраживањима везаним за старе и особе са инвалидитетом. Свако четврто старо лице је без икаквих сталних прихода и сходно томе без адекватне здравствене заштите.

С обзиром на старосну доб и инвалидитет особа са којима је рађено, пружане су им различите услуге у кућним условима или у самим центрима, који су били лоцирани у свих пет нишких општина.

Чланови пројектног тима су својим корисницима пружали:

- здравствене услуге, како у кућним условима, тако и при центрима,
- превентивни и саветодавни рад са корисницима и члановима њихових породица,
- одржавање и унапређење покретности (физикалне и окупационе терапије),
- информисање из домена остваривања права из области социјалне заштите,
- услуге одржавања личне хигијене,
- услуге помоћи у кући (помоћ у обављању послова у кући и изван ње, одржавање чистоће стана, прање и пеглање личног веша, набавка лекова и намирница),
- пружање сервисно-услужне помоћи (поправке у стану, фризерско-берберске услуге итд.) .

Циљна група Пројекта била су остарела, социјално и здравствено угрожена лица:

- непокретна,
- полупокретна,
- старачки изнемогла,
- са хроничним и акутним обољењима,
- социјално изолована и
- особе са инвалидитетом које нису у стању да саме или уз помоћ својих сродника задовоље животне потребе.

У окриву здравствене помоћи и подршке за тешко покретна или непокретна лица, обезбеђене су редовне кућне посете лекара и пружање основних здравствених услуга.

Приликом формирања циљне групе, успостављени су критеријуми одабира корисника, с тим што су предност имале старије особе лошег здравственог стања и са израженом потребом за кућном негом, сиромашне, оне које живе у самачким домаћинствима, посебно у селима удаљеним од Ниша, особе без подршке родбине.

На основу стечених искустава, закључујемо да, посебно у руралним срединама, постоји велики број такозваних „невидљивих људи“ који

врло тешко живе и који нису обухваћени било којим видом социјалне и здравствене заштите.

Углавном живе сами или усамљени у веома лошим стамбеним условима, испод сваког хигијенског и животног стандарда. Препуштени сами себи проводе дане затворени у четири зида у сиромаштву и усамљености. Зависност од туђе помоћи и бриге чини их потпуно пасивним и незаинтересованим за друге садржаје. Због социјалне изолације, склони су перманентној инертности која их, најчешће уводи у стање хроничне депресије и апатије. Старија животна доб, стрес, отуђеност, незадовољство, одлазак у пензију, губитак брачног партнера, одлазак деце, смањене потребе и мотивације за активности постају њихова свакодневница.

Разлика између корисника Центра за социјални рад на територији Града и оних који живе на сеоском подручју је јасно уочљива и значајана, тако да се може говорити о уоченим разликама на следећем нивоу:

- знатно израженија брига о себи код старих особа настањених на територији Града,
- бољи увид у тренутно здравствено стање,
- значајнија доступност медицинских институција на територији Града,
- значајнија подршка породице особама на градском подручју, него на сеоском (разлози су у директној вези и односе се на напуштање села од стране младих, тако да су стари препуштени сами себи),
- боља информисаност о правима из области социјалне заштите.

Друштвене прилике у којима живимо захтевају перманентно праћење старије популације, а посебно на подручју економије, здравства и социјалне заштите. Укључивање старих и особа са инвалидитетом у живот локалне заједнице, у складу са њиховим способностима, поред осталог, смањило би проценат институционалног збрињавања ове популације и омогућило им да наставе живот у свом природном окружењу уз отворене облике заштите.

Сваки животни период прате одређени стереотипи, а за старост су најчешћи:

- да су стари људи међусобно слични,
- сенилни,
- конзервативни,
- неефикасни,
- себични.

Уз боље разумевање, стручну подршку, помоћ и присуство, уз хумани приступ, адекватну заштиту и бригу, стереотипи би нестајали и код

старих особа које сматрају да, због својих година, немају права на забаву и активно и равноправно учествовање у друштвеним збивањима,.

Локална заједница треба да делује тако што ће поспешивати унутрашњу солидарност и развијати хуманије односе међу људима. Очекивања Центра за социјални рад иду у правцу разумевања локалне заједнице у делу финансирања, задовољавања потреба ове популације, како би у овом животном раздобљу могли да живе достојанствено. За сада, у нашој локалној заједници не постоји довољно изражена унутрашња солидарност, ни активно учествовање у решавању проблема у непосредном окружењу, па самим тим ни проблема старих.

Литература

Beavoire S. „Старост“ 1990. Београд, БИГЗ

Демографски преглед број 30/2008. година

Извештај о раду Центра за социјални рад „Свети Сава“- Ниш за 2009, 2010.и 2011. годину

Извештај о раду Националне службе за запошљавање – филијала Ниш за 2011. год.

Извештај о реализацији пројекта „Интегрисани сервис услуга за стара и инвалидна лица“ – ЦСР „Свети Сава“ Ниш, 2010. године

Саопштење бр.296 – Републички завод за статистику, 2009.год., Београд

Синтетизовани извештаји градских општина Пројекта „Интегрисани сервис услуга за стара и инвалидна лица’’, 2009. године, Ниш

Статистички Годишњак града Ниша, 2008. година

Статистички билтен града Ниша, 10-12/2008.године

Стратегија града Ниша, 2009.г., Ниш

Frejzer Dž. „Златна грана“ 1992. Београд, „Алфа“ и „Драганић”

АНАЛИЗЕ И ИСТРАЖИВАЊА

Лидија Милановић, психолог
Републички завод за социјалну заштиту, Београд

ЕВАЛУАЦИЈА ПОДРШКЕ СУПЕРВИЗОРИМА ЦЕНТАРА ЗА СОЦИЈАЛНИ РАД КОЈИ ИМАЈУ ДО СЕДАМ ЗАПОСЛЕНИХ СТРУЧНИХ РАДНИКА

Резиме

Републички завод за социјалну заштиту реализовао је концепт подршке супревизорима центара за социјални рад који је креирао почетком 2011. године. Пошли смо од претпоставке да се јачањем компетенција супервизора могу унапредити компетенције супервизираних водитеља случаја и радни процес и да ће комбиновање два различита методска приступа у подршци, који су фокусирани на унутрашње процесе и стицање знања у релативно кратком року, омогућити уочљив напредак у стручним компетенцијама. Евалуацијом подршке желели смо да проверимо да ли је подршка која је обезбеђена супервизорима довела до остваривања постављених циљева – унапређења стручних компетенција супервизора, водитеља случаја и радног процеса. Евалуација је пре свега квалитативна, базирана на самопроцени и процени напретка (што је у складу са захтевима стандарда квалитета). Резултати евалуације показали су висок ниво остварености постављених циљева, што говори о ефикасности и ефективности креираног концепта подршке.

Кључне речи: центар за социјални рад, концепт, подршка, супервизор, водитељ случаја, стручни поступак

*
* *

1. Концепт подршке

Републички завод за социјалну заштиту креирао је и реализовао, у периоду од фебруара до новембра 2011. године, подршку супервизорима који раде у центрима за социјални рад који имају до седам запослених стручних радника. Ови супервизори раде истовремено и као водитељи случаја.

Подршка, као структурирана и континуирана активност, према наменски сачињеном концепту, реализована је у периоду од априла до новембра 2011. године (са паузом у јулу месецу), једном месечно, путем целодневног рада. Фебруар и март били су месеци у којима је извршена припрема свих релевантних учесника у процесу – директора и супервизора, како би се обезбедило пуно учешће супервизора и у центрима за социјални рад створили услови за реализацију дела активности које су концептом предвиђене.

Концепт подршке у основи има **две хипотезе.**

Прва хипотеза је да се јачањем компетенција супервизора могу унапредити и компетенције супервизираних водитеља случаја, што би требало да доведе до унапређења радног процеса и квалитетније услуге за кориснике.

Друга хипотеза је да ће се ефекти подршке брже и ефикасније остварити уколико се у подршци супервизорима комбинују два приступа – супервизијски рад, при чему је предност дата групној супервизији, и едукативна радионица. На групној супервизији супервизори су имали двоструку улогу - улогу супервизанта (водитеља случаја) из које су активно учествовали у процесу, и улогу супервизора из које су пасивно пратили рад саветника и усвајали технике рада супервизора. На едукативним радионицама, супервизори су у групи имали позицију равноправних стручњака који заједно обрађују нове садржаје, уз усмеравање од стране саветника, проређују их у практичном раду и размењују утиске и нове увиде.

Саветници РЗСЗ у овој подршци имају улогу екстерног супервизора у групној супервизији, док су у едукативној радионици имали улогу ментора, оног који подучавањем оснажује и уважава искуство и знање супервизора.

На основу овако постављеног концепта, дефинисано је неколико циљева подршке:

1) Директни циљ подршке је унапређење компетенција супервизора за процес вођења случаја и стручних поступака из надлежности центра за социјални рад, продубљивањем и унапређивањем постојећих знања и вештина.

2) Индиректни циљеви су:

а) Унапређивање компетенција водитеља случаја за спровођење стручног поступка кроз супервизију, трансфером знања и вештина које су супервизори стекли током подршке.

б) Унапређење супервизијских вештина супервизора учењем по моделу.

Индиректни циљеви постављени су на овај начин с намером да се тестирају основне поставке концепта. Позитивни резултати настали као резултат примене концепта могли би да буду основ економичног модела подршке у систему социјалне заштите, где се коришћењем унутрашњих ресурса система ефикасно и ефективно унапређују компетенције стручњака и подиже квалитет услуге за кориснике, а смањују тешкоће и пропусти у стручном поступку и остваривању права корисника. Овај концепт подршке истовремено тестира и позицију супервизора и оправданост увођења овог радног места у центар за социјални рад.

2. Садржај подршке

На групној супервизији, кроз постављање супревизијског питања и приказ конкретног случаја у коме се проблем који је дефинисан супервизијским питањем јавља, рађено је на осветљавању проблема из различитих углова, стицању увида у разлоге поступања на одређени начин у том случају, као и освешћивању несвесних процеса, ставова и емоција поводом случаја. Истовремено, супервизанти су вођени кроз методолошки поступак и усмеравани да уоче и на адекватан начин разреше конкретне методолошке пропусте, да уоче добро одрађене поступке и да, у складу са датим инструкцијама о методолошком поступку, промишљају о случају на коме се ради. У неким ситуацијама групе су, уз помоћ саветника, изнедриле смернице за рад на одређеним проблемима који су били предмет групне супервизије.

Радионичарски сегмент подршке је тематски одређен. У реализованом циклусу заокружен је рад на процени потреба и стања корисника у оквиру датог модела процене потреба у вођењу случаја. Садржаји који су обрађени су: планирање процене, прикупљање и класификација података, доношење закључака из процене на основу класификованих података, поређење закључака и доношење одлука за правац деловања у конкретном случају. Рад се одвијао на основу једне студије случаја у којој су етапно обрађиване наведене теме процене, а потом је рађено и на конкретним примерима из актуелне праксе супервизора. Тиме је омогућен директан пренос знања из приказаног модела процене на једном случају на друге реалне случајеве из праксе.

Битна одлика концепта и реализованих активности, и на групној супервизији, и на едукативној радионици, је конкретизација области, поступака и корака које је потребно применити у стручном раду.

3. Евалуација подршке

Кроз евалуацију подршке намера је била да се провери да ли је подршка коју су добили супервизори утицала на унапређење њихових компетенција, а тиме и на унапређење компетенција супервизираних водитеља случаја и радног процеса. У том смислу, домени евалуације дефинисани су, пре свега, кроз четири области:

1) Унапређење компетенција супервизора за спровођење стручног поступка у оквиру методе вођења случаја.
   Ова процена је реализована кроз самопроцену супервизора и процену водитеља случаја.
2) Унапређење компетенција супервизираних водитеља случаја у спровођењу стручног поступка у оквиру методе вођења случаја
   Процена је извршена кроз самопроцену водитеља случаја и процену супервизора.
3) Унапређење компетенција супервизора за реализацију супервизије у непосредном раду са водитељима случаја
   Промена је мерена кроз самопроцену супервизора и процену од стране водитеља случаја и директора.
4) Унапређење квалитета рада центра за социјални рад.
   Промена је мерена кроз процену директора о унапређењу радног процеса и односа у колективу.

Евалуација је извршена на основу наменски конструисаних упитника за водитеље случаја, супервизоре и директоре у 52 центра за социјални рад који су континуирано учествовали у подршци. Од укупно 61-ог центра за социјални рад који имају до седам запослених стручних радника, девет центара из различитих разлога није учествовало у подршци (неки центри нису имали запосленог супервизора, неки центри су одустали због тешкоћа обезбеђивања редовности учешћа својих супервизора, поготову из центара за социјални рад са Косова и Метохије, а неколико центара није ни започело учешће у подршци). Упитнике је попунило 136 водитеља из укључених центара, и свих 52-је супервизора и директора центара.

Индикатор бр. 1: *Унапређење компетенција супервизора за спровођење стручног поступка у оквиру методе вођења случаја*

Самопроцена се односи на области стручног поступка које су обрађиване на едукативним радионицама подршке – планирање процене; прикупљање података, класификација, поређење података и извођење закључака на основу података; поређење закључака и одређивање правца деловања. Од супервизора је затражено да процене свој напредак у тим областима у односу на претходни период (период пре реализације подршке). Резултати самопроцене напретка у спровођењу стручних поступака у оквиру вођења случаја дати су табели бр. 1.

Табела бр. 1: Резултати самопроцене напретка

Самопроцена супервизора о напретку у спровођењу стручних поступака у оквиру вођења случаја		**%**
Већа сигурност у прикупању података		**98%**
Сачињавање плана процене	у писаној форми	**62%**
	„у глави“	**25%**
	комбиновано	**11%**
	није се изјаснило	**2%**
Већа сигурност у доношењу закључака		**92%**

Видно је да значајан број супервизора, преко 90%, препознаје већу сигурност у свим садржајима стручног поступка који су били садржани у подршци. Интересантни су резултати који говоре о планирању процене. Може се закључити да су супервизори освестили значај планирања процене (што је иначе проблем у пракси, односно изражен је став да планирање процене само оптерећује радни процес и да повећава обим документације, али не и ефикасност рада). Висок проценат планирања процене у писаној форми, а такође и „у глави“ и комбиновнао – „у глави“ и у писаној форми, говори да су супервизори препознали добити од планирања процене за спровођење стручног поступка. Сами супервизори појашњавају да планирање „у глави“ користе код мање сложених случајева и када су оптерећени обимом посла. У свим сложенијим случајевима и увек када им обавезе дозвољавају сачињавају план процене у писаној форми.

На основу сампроцене супервизора, може се закључити да је реализација подршке омогућила значајно унапређење компетенција супервизора за спровођење стручног поступка у оквиру методе вођења случаја у делу процене код преко 90% супервизора обухваћених подршком.

Индикатор бр. 2: *Унапређење компетенција супервизираних водитеља случаја у спровођењу стручног поступка у оквиру методе вођења случаја*

Овај индикатор је врло значајан у процени модела подршке и тестирању хипотезе о успешности сачињеног модела. Водитељи случаја – супервизанти су током подршке били индиректни корисници. Њихов напредак је резултат унапређења рада супервизора, с обзиром да је учешће супервизора у подршци у датом периоду једина значајна промена услова у којима се одвија супервизија. Резултати самопроцене водитеља случаја дати су у табели бр. 2.

Табела бр. 2: Резултати самопроцене водитеља случаја

Самопроцена водитеља случаја о напретку у спровођењу стручних поступака у оквиру вођења случаја	**%**
Већа сигурност у прикупању података	**50%**
Сачињавање плана процене	**53%**
Већа сигурност у доношењу закључака	**65%**
Повећана објективност у раду на случају	**41%**
Боље разумевање и примена корака у раду на случајевима који су слични примерима које је супервизор обрађивао на подршци	**61%**
Не примећујем промене у свом раду	**9%**

Очито је да су водитељи препознали напредак у спровођењу стручног поступка. Напредак је израженији у области којој је на подршци посвећена посебна пажња у овом циклусу – доношење закључака у раду на случају. Ова област је обрађивана на крајње конкретан начин, уз коришћење визуелних средстава презентације (паноа) који илуструју процес у свим фазама доношења закључака, а време које је њој посвећено је значајно дуже у односу на време које је посвећено обради плана процене и прикупљању података. Како је конкретизација области, поступака и корака рада битна одлика концепта подршке и у обради случајева на групној супервизији и у раду на едукативној радионици, стоји реална претпоставка да су супервизори захваљујући оваквом начину рада стекли продубљенија знања о овим областима и већу сигурност приликом преношења садржаја водитељима случаја, што је довело до значајнијег напретка водитеља у тим областима. Извођење закључака била је централна област рада на подршци супервизорима у овом циклусу, и неодвојива је од планирања процене и класификације и прикупљања података, у којима је, такође, код преко 50% водитеља, уочен напредак.

Значајно је да 41% водитеља случаја препознаје повећану објективност у раду на случају. Ово се може тумачити као резултат унапређења

компетенција за процену потреба, стања корисника и развој вештина за тумачење података и извођење закључака, а које су резултат преноса знања супервизора водитељима из тог сегмента рада.

Такође, значајан је и податак да 61% водитеља случаја сигурније и адекватније примењује одређене кораке у стручном поступку у случајевима који су по животној ситуацији слични случајевима које су супервизори обрађивали на подршци у оквиру групне супервизије. И овај напредак може се тумачити резултатом директног преноса знања и искуства са подршке. Ово, такође, говори о томе да је начин обраде случајева на групној супервизији био јасан и у довољној мери конкретан, па је супервизорима омогућио усвајање садржаја и модела рада, а водитељима разумљиво и јасно преношење стечених знања и вештина. Током обраде супервизијских питања, методолошке смернице су се односиле на различите животне ситуације корисника (насиље, безбедност деце у породици, процена родитељских компетенција код сумње на чедоморство, старатељска заштита, итд.) и примену одређених стручно-методлошких поступака у тим ситуацијама (процена, планирање, примена мера правне заштите, неодложне интервенције, измештање детета...). Може се рећи да је подршка омогућила унапређивање компетенција водитеља и супервизора за адекватно спровођење стручног поступка у неким од најзахтевнијих животних ситауција корисника (насиље, старатељство, безбедност деце...). Само код 9% водитеља случаја није дошло до унапређења компетенција, по њиховој процени, што је релативно мали проценат у односу на укупан број водитеља (12 водитеља од 136).

У табели бр. 3 дата је процена развоја компетенција водитеља случаја од стране супервизора, изражена њиховом релативном оценом.

Табела бр. 3: Супервизорска процена развоја компетенција водитеља случаја

Процена развоја компетенција водитеља случаја у спровођењу стручног поступка од старне супервизора	**%**
Већа сигурност у прикупању података	**69%**
Сачињавање плана процене	**45%**
Већа сигурност у доношењу закључака	**70%**
Повећана објективност у раду на случају	**65%**
Боље разумевање и примена корака у раду на случајевима који су слични примерима које је супервизор обрађивао на подршци	**59%**

И супервизори и водитељи случаја (поређење табела бр. 2 и бр. 3) на сличан начин процењују напредак водитеља случаја у појединим областима развоја компетенција. И водитељи случаја и супервизори уса-

глашени су у процени напретка који се огледа у повећању сигурности у доношењу закључака код водитеља случаја. Такође, усаглашени су и у процени да је дошло до бољег разумевања и примене корака у стручном поступку у случајевима који су слични случајевима које је супервизор обрађивао на подршци, што истовременео говори да супервизори заиста преносе стечена знања и искуства са подршке, као и да то раде на начин који водитељи случаја разумеју и прихватају. Повећану објективност у раду водитеља, супервизори препознају значајно више од самих водитеља случаја.

На основу самопроцене водитеља случаја и процене супервизора из центара за социјални рад, може се закључити да је дошло до унапређења компетецнија водитеља случаја за примену процене као стручног поступка у оквиру метода вођења случаја. Такође, дошло је до унапређења компетенција за примену одређених корака у стручном поступку остваривања мера правне заштите корисника. Усаглашеност процене од стране супервизора и самопроцене водитеља случаја може упућивати на закључак да је процењени напредак заиста реално сагледан.

Индикатор бр. 3: *Унапређење компетенција супервизора за реализацију супервизије у непосредном раду са водитељима случаја*

Ово је сложен индикатор који је процењиван са неколико аспеката. Од самих супервизора затражено је да се изјасне да ли у раду са водитељима случаја приликом спровођења супервизије користе метод рада који примењују саветници РЗС, те да наведу на које начине га користе, односно преносе модел рада водитељима. Од водитеља случаја затражено је да дају оцену подршке коју добијају од супервизора у смислу њене практичне употребљивости; да процене да ли и на који начин супервизори преносе нова знања и искуства, и да дају лична запажања напретка супервизора. Такође, од директора је затражена процена унапређења компетенција супервизора, с обзиром на њихову обавезу да обезбеђују административну супервизију свим водитељима током рада на случају.

Супервизори су се изјаснили да користе метод рада који примењују саветници РЗСЗ. У табели бр. 4 дата је процена начина преношења знања и вештина од стране супервизора, по процени самих супервизора и водитеља случаја.

Табела бр. 4: Процена начина преношења знања и вештина супервизора

Начин преношења знања водитељима од стране супервизора	**Процена супервизора %**	**Процена водитеља %**
На састанку са ВС преносе садржај рада на подршци	92 %	93%
Заједно са водитељима прорађују случајеве који су обрађивани на подршци	54%	62%
У супервизијском раду користе технике рада са подршке	53%	38%

Процене су скоро идентичне када се ради о одржавању састанака као начина преношења знања и вештина. Значајна је разлика у процени примене нових вештина и знања у непосредном раду супервизора, где је процена водитеља случаја знатно нижа у односу на процену супервизора. Ова диспропорција може имати различите узроке, а било би корисно размотрити је у даљем раду.

Да је подршка супервизора практичнија и кориснија проценило је 90% водитеља случаја.

Анализа личних запажања водитеља случаја о унапређењу компетенција супервизора показала је да они професионалну компетентност супервизора сагледавају са два аспекта – *са аспекта унапређења стручних компетенција и са аспекта унапређењеа личних карактериситика супервизора.* Овакво разматарање је потпуно у складу са научним разумевањем професионалних компетенција, где се професионалне компетенције разумеју као креативни спој стручних компетенција (конкретних знања и вештина) и личних карактериситика које утичу на професионалну компетентност.

Водитељи случаја као значајне области унапређења стручних компетенција супервизора препознају транспарентнији начин рада, конструктивнији приступ случају и подршци, већу стручност, коришћење нових искустава. У домену личних карактериситика супервизора, водитељи случаја наводе да су супервизори сада стрпљивији, толерантнији, одговорнији, да више уважавају мишљење и став водитеља, да су посвећенији послу и друго.

У табели бр. 5 дат је приказ процене унапређења компетенција супервизора дат од стране директора. Од директора је тражено да се непосредно изјасне о појединим аспектима унапређења компетенција супервизора. Ова процена јесте значајна између осталог и због обавезе директора да подрже и омогуће реализацију супервизије, како екстерне коју реализује Завод, тако и интерне унутар самог центра за социјални рад.

Табела бр. 5: Процена унапређења компетенција супервизора од стране директора

Унапређење компетенција супервизора по процени директора	%
Већа сигурност у обављању послова супервизије	**67%**
Конкретнија подршка водитељима случаја у административној супервизији	**65%**
Већа повезаност са колегама из других центара	**77%**
Не примећујем промене	**4%**

Значајно је да директори препознају да су супервизори сигурнији у спровођењу послова супервизије, а посебно да препознају да је њихова подршка водитељима случаја у административној супервизији конкретнија. Ово упућује на закључак да је један од ефеката подршке центрима заиста остварен у домену унапређивања радног процеса као битног предуслова унапређења квалитета услуге за кориснике. Чак 77% директора запазило је повећану повезаност супервизора из њихових центара са другим колегама. Ово запажање говори да је један од ефеката подршке развој осећаја групне припадности и узајамне солидарности супервизора, што се могло и очекивати, имајући у виду модел рада и коришћене методе и технике рада. Директори, такође, препознају да је код супервизора повећано уважавање водитеља случаја и да пружају већи подстицај и подршку водитељима у раду на случају.

На основу самопроцене супервизора, процене водитеља случаја и директора центара за социјални рад, може се закључити да директори, супервизори и водитељи случаја препознају унапређење компетенција супервизора за спровођење супервизије, а посебно у делу спровођења административне супервизије, конкретизације подршке водитељима случаја и њиховог већег уважавања. Водитељи случаја препознају развој компетенција супервизора на два нивоа: као унапређење професионалних знања и вештина, и као унапређење личних карактеристика које доприносе њиховој већој компетентности у приступу водитељима и успостављању квалитетног професионалног и људског односа.

Индикатор бр. 4: *Унапређење квалитета рада центра за социјални рад*

Овај индикатор процењивали су само директори, са аспекта унапређења радног процеса и унапређења атмосфере у колективу. Унапређење радног процеса било је отворено питање у упитнику, тако да је омогућило директорима да истакну оне аспекте унапређења процеса које су пре-

познали у својим колективима и које сматрају важним. Од 52 директора, њих 41 (81%) наводи да је дошло до *позитивне промене у атмосфери у колективу*. Ове позитивне промене директори препознају, пре свега, као промене у:

- унапређењу већ постојеће добре атмосфере у колективу;
- отворенијем испољавању тешкоћа у раду;
- израженијој позитивној радној атмосфери;
- унапређеној међусобној комуникацији и сарадњи на свим нивоима, посебно на релацији водитељ случаја – супервизор и у размени информација;
- унапређеном разумевању рада супервизора и смањеном отпору водитеља према позицији супервизора;
- смањеним отпорима према увођењу нових радних процедура;
- повећаној појединачној одговорности и сигурности, као и већем задовољству постигнутим резултатима запослених;
- развоју хармоничнијих радних односа, чешћим састанцима и повећању интересовања за праћење новина у стручној јавности;
- повећаној солидарности међу запосленима.

На основу процене директора, може се закључити да је реализована подршка дала резултате на унапређењу организационе културе центра за социјални рад, која се огледа у помаку ка хармоничним и солидарним односима и увођењу културе учења

Унапређење квалитета радног процеса као последице унапређених знања и вештина супервизора, директори сагледавају са следећих аспеката:

- *Поштовања стандарда стручног рада* – директори процењују да је поштовање стандарада стручног рада унапређено, и да се огледа, пре свега, у: повећаној ажурности и поштовању рокова; усмерености на потребе корисника; поптпунијој и објективнијој процени стања и потреба корисника; увођењу плана процене; садржајнијим, квалитетнијим и реалнијим почетним проценама; смањењу пропуста у предузимању адекватних корака у раду на случају; већој конкретности у планирању; повећаној кооординацији; ефикснијем мониторингу; унапређеном информисању и ефикасности у раду и унапређењу тимског рада.
- *Поштовања радног процеса у складу са Правилником* – директори процењују да је дошло до повећаног поштовања одредби

Правилника, јаснијег разграничења улога и одговорности, примене методе вођења случаја у складу са захтевима Правилника.

– *Унапређења личних карактеристика водитеља случаја и супервизора* – директори процењују да је дошло до повећања сигурности да се исправно поступа у раду са корисником, и до веће објективноси и личне одговорности.

На основу процене директора може се закључити да је подршка омогућила унапређење радног процеса у складу са методологијим вођења случаја и у примени адекватних корака у раду на случају ради задовољавања потреба корисника, а у складу са мандатом центра за социјални рад као органа старатељства.

4. Завршна разматрања

Тестирање хипотезе да се јачањем компетецнија супервизора могу унапредити компетенције водитеља случаја, што би требало да доведе до унапређења радног процеса и квалитетније услуге за кориснике показало је да је хипотеза потврђена. Резултати евалуације указују да је реално дошло до унапређења компетенција водитеља случаја за примену вођења случаја и одређених стручних поступака, као директна последица реализованог рада супервизора кроз процес супервизије.

На основу процене директора, видно је, такође, да је унапређење компетенција супервизора и водитеља случаја довело до унапређења радног процеса. Ово унапређење процењено је на основу описне оцене директора. За емпиријску проверу унапређења радног процеса било би потребно реализовати посебно истраживање.

Овом евалуацијом није обухваћено унапређење квалитета услуге за кориснике, али се на основу резултата може основано претпоставити да је унапређење радног процеса довело до квалитетније услуге за кориснике.

Оствареност постављених циљева:

Директни циљ подршке – унапређење компетенција супервизора за спровођење стручних поступака у оквиру вођења случаја, продубљивањем и унапређивањем постојећих знања и вештина – је остварен. Код преко 90% супервизора дошло је до унапређења знања и вештина у областима које су обухваћене подршком, по самопроцени супервизора, процени водитеља случаја и процени директора.

Индиректни циљеви:

а) Унапређивање компетенција водитеља случаја за спровођење стручног поступка, пре свега фазе процене, кроз супервизију трансфером знања и вештина које су супервизори стекли током подршке – је остварено. По процени супервизора и самопроцени водитеља случаја, које су углавном компатибилне, код преко 60% водитеља случаја дошло је до унапређења.

б) Унапређење супервизијских вештина супервизора учењем по моделу је, такође, на основу индиректног закључивања, остварено. И водитељи случаја и директори, као и сами супервизори, препознали су унапређење супервизијских компетенција, не само у делу професионалних компетенција, већ и у коришћењу нових супервизијских техника и у унапређењу личних карактеристика које су саставни део професионалне компетентности супервизора.

5. Закључак

Спроведена евалуација, након реализованог циклуса подршке који обухвата седам месеци непосредног рада на подршци супервизорима, који истовремено раде и као водитељи случаја, пре свега, је квалитативна, дескриптивна и базирана на процени и самопроцени супервизора, водитеља случаја и директора. Она је недвосмислено потврдила хипотезе на којима подршка је заснована и показала је задовољавајући ниво остварености директног и индиректних циљева подршке. Највећи ефекат, подршка је остварила у непосредном јачању компетенција супервизора за спровођење процене у оквиру методе вођења случаја и у развоју њихових супервизијских компетенција.

Евалуација је показала и да је унапређивање квалитета услуге коришћењем унутрашњих ресурса система добар пут деловања Републичког завода за социјалну заштиту. Овим приступом, у складу са оперативно дефинисаним циљевима унапређења одређених домена квалитета услуге, који се остварују сврсисходно одабраним активностима, може се постићи и ефикасност и ефективност у остваривању унапређења квалитета услуге кроз подршку која се обезбеђује стручњацима.

Републички завод за социјалну заштиту наставља започету подршку супервизорима центара за социјални рад који имају до седам стручних радника, уз ширење подршке и на супервизоре у свим центрима за социјални рад у централној Србији.

Литература:

1. Жегарац, Н; Џамоња Игњатовић, Т.; Бркић, М. (2008): Приручник за Програм обуке – Знања и вештине за вођење случаја у социјалној заштити, Београд
2. Радоњић, С. (1992): Општа психологија II, Центар за примењену психологију ДПС, Београд
3. Костић, М. (2002): Форензичка психологија, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд
4. Given, M.L. (2008): The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods. Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.

АНАЛИЗЕ И ИСТРАЖИВАЊА

Доц. др Зорица Станисављевић-Петровић[1],
Марија Цветковић[2]
Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

ПРЕВЕНЦИЈА ВРШЊАЧКОГ НАСИЉА У ШКОЛАМА У СРБИЈИ

Резиме

Насилничко понашање ученика, као све учесталија појава у школама у Србији, представља не само проблем самих школа као васпитно-образовних институција, већ и проблем који захтева комплексије друштвено сагледавање уз разматрање низа фактора који доводе до појаве и учвршћивања овог облика понашања. У трагању за узроцима насилничког понашања у анализу треба укључити читав низ интерперсоналних и интраперсоналних фактора. У раду се пре свега указује на природу и облике насилничког понашања, представљају се неки од програма превенције који се реализују у нашим школама и истичу важне полазне основе ових програма.

Кључне речи: насиље, школа, програми превенције

*
* *

[1] Рад је настао у оквиру пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), који се реализује на Универзитету у Нишу – Филозофски факултет, финансира га Министарство за науку и технолошки развој РС.

[2] Припремљено у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије* (179013), који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој РС.

1. Увод

Историјски гледано, школа је одувек представљала институцију која је одсликавала цивилизацијске трансформације у друштвеном, економском, социјалном и културном смислу. Школа је, као институција намењена васпитању, образовању и социјализацији чланова друштва, била предмет истраживања аутора различитих струка, теоријских концепција и опредељења. У новије време, присутно је појачано интересовање за проучавање школе као институције, која под утицајем друштвених промена и процеса и сама мења своју улогу и начин функционисања. Промене у школи настале као резултат различитих реформских процеса представљају тежњу да се пружи адекватан одговор потребама друштва, да се кроз промене превазиђу постојеће слабости и недостаци, да се побољша рад у школи, да школа постане ефективнија и ефикаснија у реализовању своје васпитно-образовне улоге.

У сталној тежњи за вечитим идеалом – квалитетнијом школом, јавља се потреба за редефинисањем постојећих циљева и задатака, мењањем улоге и положаја наставника и ученика, као и мењањем односа школе према непосредном окружењу. У оквирима савремене школе, процесе промена могуће је пратити са два аспекта:

- спољашњег, који карактерише отварање школе као институције према непосредном окружењу и сензибилизацији окружења за укључивање у школски живот и рад, и
- унутрашњег који је везан за промену динамике у оквиру подсистема школе (промене на релацији наставник – ученик, ученик – ученик, као и односа између других актера у школи), (Станисављевић-Петровић, 2009: 331).

Премда је централни проблем нашег интересовања усмерен ка проучавању унутрашње динамике школе, односно проучавању вршњачких односа у школи и насилничког понашања ученика, ипак је потребно имати у виду да на односе између ученика утичу и спољашњи фактори који су повезани са посредним и непосредним окружењем у коме се школа налази. Стога је у проучавању овог проблема немогуће занемарити утицаје друштва у целини, јер је познато да на понашање ученика утиче више фактора. Неки од њих настају као импликација деловања друштва и система вредности које одређена друштвена заједница сматра важним. Ако се има у виду да школа представља подсистем друштва, разумљиво је постојање интерактивног односа друштва и школе, у коме промене у једном делу система изазивају промене у другим деловима. Посматрано на тај начин, наше опредељење за проучавање проблема са аспекта системског приступа може се сматрати оправданим.

У том контексту неопходно је указати на друштвене чиниоце који утичу на појаву насиља у школи, а који су у ускоj вези са процесом транзиције у нашем друштву. Друштвене промене у значајној мери утичу на појаву агресивног понашања ученика у школи. Међу њима посебно се издвајају пад животног стандарда, осиромашење већине становништва, повећање броја незапослених, посебно младих, отпуштања са посла, урушавање друштвених институција у целини, а самим тим и школа. У процесу продужене транзиције, значајно је нарушен претходни систем вредности, а нови још увек није створен. У таквом вредносном вакуму, не само да се не поштују правне норме, које се мењају као и политичко-партијске гарнитуре, већ долази до непоштовања и општеважећих моралних принципа. Самим тим, долази до константне аномије у друштву која представља позитивно тло за различите облике девијантног понашања деце, омладине и одраслих, односно за прихватање улоге насилника или улоге жртве неког од облика насиља. На тај начин се директно или индиректно насилничко понашање у друштву, по истом обрасцу преноси у школски контекст.

Сматра се да на појаву различитих облика насиља деце и омладине утичу и медији, посебно телевизија, а последњих година и Интернет. Експанзија у развоју медија покреће нове дилеме које су везане за утицај на младе личности, који може бити различит, у зависности од медијских садржаја и врсте медија. Наиме, аутори имају контроверзна схватања, када је у питању деловање медија на децу и младе. У јавности и референтној литератури углавном се истичу екстремни ставови, који се крећу од става да медији имају моћ у остваривању позитивних утицаја, до екстремно негативних, који се манифестују кроз ставове у којима се потенцира разно деловање медија, посебно на процес васпитања (Станисављевић Петровић, 2011).

Већина аутора сматра да је проблем медијског ефекта у делу насиља веома ургентан и значајан (Newson, 1994; Medved, 1992). Деца и млади велики део времена проводе уз медије, чиме постају пасивни конзументи и предмет манипулације од стране стручњака који креирају медијске садржаје. Приказивање насиља у медијима и каснијег насиља у стварном животу су међусобно повезани процеси. Насиље које се приказује на ТВ екранима, може довести до прихватања неких образаца понашања који су у реалном животу непожељни и неприхватљиви, или до изазивања појачаног интересовања за поједине садржаје у којима се могу наћи елементи агресивног понашања. Да телевизијски садржаји представљају значајан фактор, када су у питању ученичка интересовања, потврђују и резултати истраживања утицаја који телевизија има на развој интересовања код младих. У истраживању чији су узорак чинили ученици шестог

и седмог разреда у школи у Новом Саду, дошло се до података да млади свакодневно проведу један до два сата поред телевизора, при чему њих 36% проведу више од два сата, док њих 11% више од четири сата, гледајући телевизијске садржаје. Према одговорима може се закључити да млади најчешће гледају филмове и серије, док су одређени телевизијски садржаји у знатној мери мање заступљени. Истраживањем је потврђена општа хипотеза да телевизија утиче на развој интересовања код младих, јер чак 75% испитаних сматра да емитовање неког садржаја повећава ниво интересовања за конкретан садржај (Marić Jurišin, Marković, 2011).

Међутим, ако се има у виду значај медија за свакодневни живот, пре свега чињеница да медији чине саставни део свакодневног животног контекста деце и младих, онда се медији могу сматрати интегралним делом процеса васпитања и образовања. Сходно томе, издваја се питање медијских садржаја, пре свега, у смислу њиховог обликовања и селекције за публику школског узраста.

Процес социјализације започет у породичном окружењу, наставља се касније у друштвеним институцијама, пре свега предшколској установи и школи, где велики утицај, осим васпитача и наставника, имају и вршњаци. Иако су присутни различити ставови о значају и приоритету социјалних односа са одраслима и (или) децом, несумњив је њихов значај за развој здраве личности. У процесу васпитања, образовања и социјализације, школа свакако представља веома значајан контекст. Школа представља институцију у којој ученици кроз рад, учење и игру проводе доста времена са својим вршњацима. Заједничко учешће у различитим активностима и проблемским ситуацијама може утицати на јачање кохезије вршњачких група, стварање осећаја прихваћености и припадности групи, јачање тимског рада, кооперације, солидарности. Насупрот томе, у процесу заједништва могу се јавити конфликтне ситуације, сукоби и неки непожељни облици понашања и агресивност. У таквим ситуацијама традиционална школа користи своје познате механизме успостављања контроле и дисциплиновања у којима пресуду и казну прописује одрасла особа, најчешће наставник. Алтернативу класничним начинима дисциплиновања ученика пружају програми превенције који имају за циљ смањење сукоба и развој толерантних односа у школи и њеном окружењу (Исто, 332).

2. Појам и облици насиља у школи

Појам насилништва дефинише се на различите начине. Најчешће се као карактеристике оваквог понашања наводи следеће: присуство разлике у погледу моћи између насилника и жртве, свестан циљ да се пов-

реди жртва, такво понашање најчешће није ничим изазвано и карактерише га понављање током времена. На пример, аутор Бесиц (име аутора навести у оригиналу, само код првог помињања) овај појам дефинише на следећи начин: „Насилништво представља поновљене нападе – физичке, психичке, социјалне или вербалне природе – од стране оних који су у позицији моћи, која је формално или ситуационо одређена, над онима који су немоћни да се одупру, а који имају за циљ да повреде другога зарад личне добити или задовољства“ (према Ma, Stewin & Mah, 2001: 249). Олвеј (навести име у оригиналу, 1998:19) даје сличну дефиницију насилништва. Овај аутор под тим појмом подразмева да је „... ученик злостављан или виктимизиран када су она или он поновљено и трајно изложени негативним поступцима од стране једног или више ученика“. Можемо разликовати непосредно насилништво, са отвореним нападима на жртву, и посредно насилништво у облику социјалне изолације и намерног искључивања из групе (Исто, 20).

Сматра се да постоји више облика школског насиља који су карактеристични за савремене школске системе, иако међу њима постоје разлике у обиму и интензитету. У релевантној социолошкој литератури помињу се три облика школског насиља:

1. Облици егзогеног (спољашњег) насиља, који се из спољашњег окружења преносе у школу;
2. Насиље у школи које открива неки облик „школске нецивилизованости“;
3. Облици антишколског насиља који су усмерени против школе као институције и означавају неповерење унутар школског поретка: Димај (Dumay, 1994: 54).

Према схватању француског социолога Жана-Мишела Димаја (Ž. M. Dumay) егзогено насиље у школском контексту, представља форму делинквентног понашања које се из спољашњег окружења преноси у школско окружење. Уношењем делинквентних елемената у школу и сама школа постаје место насиља, у којој појединци, који често немају везе са школом, врше кривична дела крађе, уништавања школске имовине и имовине наставника, рекетирају ученике на путу од куће од школе.

Други облик школског насиља – „школска нецивилизованост“ везана је за ученике који имају проблема у адаптацији на школско окружење и ученике који не поштују школски ред и правила, те стога често добијају епитет „проблем деца“. Реакција ових ученика је у почетку везана за вербалну агресивност, а касније, њихово незадовољство манифестује се кроз физичку агресивност.

Облик школског насиља који је заснован на неповерењу у школски поредак усмерен је против школе као институције, и према наводима

Димаја углавном је везан за узраст адолесцента. Своје незадовољство против установе, или против наставника, они изражавају на различите начине. Њихов бунт најчешће је усмерен на рушење школске хијерархије, на неко школско правило или норму којом се регулише понашање или успех ученика. Овај облик насиља карактеристичан је за ученике који се осећају неуспешним, односно пониженим од стране наставника и школе у целини. Ученици се супротстављају наставницима, често истичу индиферентност у односу на казне и позиве на поштовање школског реда и правила. Агресивно понашање ових ученика манифестује се кроз личне увреде, претње наставницима и осталим ученицима од којих очекују подршку.

Поменути облици школског насиља, према схватању Димаја, имају основна обележја која се односе на нарушавање школског живота, различите манифестације вербалне и физичке агресије и индуковане ефекте, односно последице. Главне манифестације школског насиља ученика могу се исказати кроз различите степене, где се, најчешће, као најблажи облици помињу бучно и нецивилизовано понашање, неумесне, понекад агресивне примедбе, провокативно и увредљиво понашање, жеља за уништењем ауторитета одраслих, посебно наставника, до озбиљнијих облика у које спадају уништење или напад на школску имовину, имовину наставника и директора, физичка агресија између ученика и против особља и др.

Примарни критеријум за класификовање насиља подразумева начин на који се насилни поступак изводи. У „Посебном протоколу за заштиту деце и ученика од насиља, злостављања и занемаривања у образовно-васпитним установама“ (2007), наводе се различите форме насиља: физичко насиље, које доводи до стварног или потенцијалног телесног повређивања; емоционално/психолошко насиље, које доводи до „тренутног или трајног угрожавања психичког и емоционалног здравља и достојанства“; сексуално насиље, које подразумева „њихово укључивање у сексуалну активност коју она не схватају у потпуности, за коју нису развојно дорасла (не прихватају је, нису у стању да се са њом сагласе) и која има за циљ да пружи уживање или задовољи потребе друге особе; електронско насиље. Као форме насиља наводе се и злоупотреба, занемаривање и немарно поступање (пропуштање да се обезбеде услови за правилан развој што може нарушити здравље, физички, ментални, духовни, морални и друштвени развој), као и експлоатација. На овај начин, набрајају се најважнији прототипови насиља, али се насиље не разврстава дуж неке дефинисане димензије. У Протоколу се такође наглашава да је у питању вишедимензионална појава и да се не може поставити прецизна граница између различитих облика насиља (Попадић, 2009: 43).

3. Примена програма превенције вршњачког насиља у школама у Србији

Од 90-их година XX века до данас, у Србији је спроведено свега неколико опсежних истраживања насиља у школама. Резултати првог истраживања, које је спроведено 1996. године, показали су да је 37,7% ученика (35,1% дечака и 37,8% девојчица) било исмевано или вређано од стране вршњака, 21,3% ученика доживело је претње батинама (30,1% дечака и 14,7% девојчица), 9,5% ученика је имало искуство да им неко отима и уништава ствари (8,9% дечака и 10% девојчица), док је 5% ученика било присиљено да ради нешто против своје воље (6,9% дечака и 4,1% девојчица), (Гашић-Павишић, 2004).

Резултати другог истраживања, спроведеног 2006. године, на узорку од 26.628 ученика од трећег до осмог разреда основних школа широм Србије, показали су да је у периоду од три месеца 65,3% ученика (према сопственим изјавама) доживело неки од облика вршњачког насиља, при чему се проценти, зависно од школе, крећу од 48% до 80%. На основу анализе случајева поновљеног насиља, 20,7% ученика класификовано је као жртве, 3,8% као насилници и 3,6% ученика и као насилници и као жртве. Најчешћи облици вршњачког насиља били су вређање (45,6%) и сплеткарење (32,6%). Дечаци су се нешто чешће од девојчица изјашњавали као насилници и нешто чешће су били изложени насиљу вршњака и одраслих. Старији ученици чешће су били насилни и чешће су се жалили на насиље одраслих, док су узрасне разлике у изложености насиљу биле минималне (Попадић и Плут, 2007).

Истраживањем, које је спроведено у оквиру међународног истраживања TIMSS 2007, било је обухваћено 2.447 ученика (1.286 девојчица и 1.161 дечак) осмог разреда из 36 школа у Србији. Резултати истраживања показују да је 48,1% ученика (54,4% дечака и 42,7% девојчица) известило о изложености неком облику вршњачког насиља, при чему су дечаци чешће од девојчица известили да су били жртве крађе ствари, принуде и избегавања (Половина и Ђерић, 2009).

У нашој земљи препозната је потреба организованог деловања у погледу превенције насиља у школи. Током последње две деценије из различитих сегмената друштва истакнута је потреба за квалитетним програмима превенције антисоцијалног понашања младих: почев од надлежних министарстава, преко локалних самоуправа, до школа и родитеља. У школама је последњих година почела примена неколико превентивних програма. Укратко ћемо указати на суштину неких од ових програма.

Као алтернатива традиционалним начинима дисциплиновања ученика, осамдесетих година се у образовним системима јављају програ-

ми медијације, намењени ученицима различитих узраста. Медијација представља начин решавања конфликата и превазилажења неспоразума у коме, неутрална, трећа страна (или стране) има улогу посредника или медијатора између страна које су у сукобу. У програму вршњачке медијације циљ је да се конфликту приђе на конструктиван начин и да се дође до заједничког решења којим ће обе стране бити задовољне. Осим тога, програм вршњачке медијације усмерен је ка смањивању агресивног понашања међу ученицима, смањењу броја кажњених, односно избачених ученика из школе, побољшању целокупне климе у школи, унапређивању комуникације и међусобног разумевања међу ученицима, развоју одговорног понашања, развоју свести да конфликти представљају могућност за раст и развој.

Програми вршњачке медијације у средњим школама су многобројни и могу се класификовати у односу на различите критеријуме. У школама Европе и САД, према наводима Џонса (Jones) примењују се програми вршњачке медијације који се у односу на критеријум начина обуке и имплементације могу поделити у три групе: модел обуке кадрова, модел везан за школске курикулуме и менторски модел Џонс (2004). Руководећи се сличним критеријумима, амерички аутор Силвер (Silver, према наводима С. Татић-Јаневски) сматра да се програми вршњачке медијације у Канади и Америци могу класификовати у три општа организациона модела: школски модел, модел изборног предмета и модел клуба (Татић – Јаневски, 2006).

У нашим школама активности у области вршњачке медијације започете су у јулу 2002. године у сарадњи немачке организације ГТЗ и Министарства просвете, у оквиру пројекта под називом **Трансформација сукоба и оснаживање младих.** У оквиру овог пројекта реализују се два програма: **Школска медијација** и **Ученички парламент**. Садржаји ових програма промовишу различите начине, принципе, моделе и технике, путем којих се млади оспособљавају за самостално решавање проблема. Подизање свести младих да конфликтне ситуације претварају у прилике за развој позитивних и социјално пожељних особина, чини суштину и главни квалитет ових програма. Међусобно разумевање, уважавање, активно слушање, размена, укључивање и сарадња представљају значајне вредности неопходне за решавање неприлагођеног и насилног понашања у школама. Примена овог програма у нашим школама остварује се у сарадњи са Педагошким друштвом Србије, у тридесетак места у Србији. Програмом је обухваћено преко 120 установа и организација, укључујући школе, омладинске клубове, домове ученика.

Са педагошког становишта, примена програма вршњачке медијације има посебан значај јер пружа подршку јачању васпитне функције

школе и отвара могућност да школа буде, не само место где млади стичу образовање, већ и место одрастања самопоузданих, задовољних појединаца, који могу самостално решавати проблеме и конфликте. Програм вршачке медијације, као програм превенције неприлагођеног и насилног понашања ученика, отвара могућност да школа буде сигурно и безбедно окружење за раст и развој младих, односно да школа буде оно што у својој суштини и јесте – хумана социјална заједница. У том смислу, предности које пружа програм вршњачке медијације су вишеструке: медијација представља алтернативу традиционалном моделу дисциплиновања, омогућава већу партиципацију ученика у школском животу и раду, утиче на стварање позитивне атмосфере у школи и развија одговорност свих ученика и наставника на пољу решавања конфликата и превенције насилног понашања.

Имплементација програма вршњачке медијације, поред наведених предности, праћена је и извесним потешкоћама и препрекама. Према наводима З. Станисављевић-Петровић „...почетне препреке у имплементацији програма медијације јављају се у виду отпора од стране главних актера васпитно-образовног рада. У том смислу може се издвојити отпор или неприхватање самих ученика, наставника, родитеља“ (Станисављевић-Петровић, 2009.:337). Сматра се да успешна примена програма вршњачке медијације у школама захтева претходне активности у циљу ублажавања и отклањања отпора који се може јавити. У том смислу, потребна је сензибилизација школског окружења за активности које су у вези са програмом, као и планска систематска подршка свих запослених у школи.

Програм „Умем боље“ намењен деци и њиховим родитељима, креиран од стране групе породичних терапеута Саветовалишта за брак и породицу, имао је за циљ да превенира проблеме у понашању ученика петог и седмог разреда основне школе, кроз паралелни рад са ученицима и родитељима. Током три циклуса примене у периоду од 2003. до 2006. године, њиме је било обухваћено преко 200 ученика и њихових родитеља у девет основних школа из различитих београдских општина. Евалуација ефеката програма указала је на повећање зрелости реаговања у правцу боље контроле импулса, побољшања способности одлагања реакција, снижавања агресивних тенденција и повећања учесталости зрелијих механизама реаговања. Ефекти рада са родитељима највише су се одразили на развојно подстицајну улогу породичног окружења деце (Жегарац, 2007).

У нашим школама се од школске 2005/2006. године примењује још један програм превенције насиља у школама. UNICEF је на основу позитивних искустава из неколико земаља, заједно са надлежним органима

и тимом стручњака, започео свеобухватни програм под називом „Школа без насиља – ка сигурном и подстицајном окружењу за децу“. Програм се спроводи у сарадњи са Министарством просвете, Министарством здравља, Министарством рада и социјалне политике, Саветом за права детета Владе Републике Србије, Заводом за унапређивање образовања и васпитања, а од 2008/2009. године и са Министарством унутрашњих послова и Министарством омладине и спорта. Главни циљ „Школе без насиља“ јесте стварање безбедне и подстицајне средине за учење, рад и развој. Намењен је деци, наставницима и запосленима у школи, али и родитељима и целокупној локалној заједници. Програм се тренутно спроводи у 212 основних и девет средњих школа и обухвата око 210.000 ученика и око 15.000 одраслих из 74 места у Србији. Конкурс је стално отворен за школе које желе да се укључе у програм, а укључивање нових школа одвија се сваког полугодишта у складу са финансијским могућностима. Девојчице и дечаци у школама у којима се спроводи програм већ мењају насилне обрасце понашања и заједно са својим учитељима, наставницима и родитељима, стварају безбеднију и стимулативнију средину у којој уче, расту и развијају своје потенцијале. У изради је публикација која ће приказати обједињене резултате истраживања насиља у 200 школа укључених у програм (www.unicef.org/serbia).

Како за сада још увек не постоје званични и широј јавности доступни подаци који би указивали на ефекте примене сваког од наведених програма, тешко је закључивати о резултатима до којих се дошло у конкретним школским условима. Међутим, имајући у виду пораст вршњачког насиља, као и актуелност овог проблема у ширем друштвеном контексту, може се закључити да је било који облик интервенције и превенције добар почетак у решавању проблема. У том смислу, поменути програми који се реализују код нас свакако су позитивно утицали, бар, у делу развоја свести наставника и ученика о постојању проблема и потреби за његовим решавањем, као и у делу сензибилизације школског контекста за препознавање и адекватно реаговање у ситуацијама које могу бити ризичне.

Са педагошког становишта, примена наведених програма може бити вишеструко корисна: с једне стране, може значајно допринети ревитализацији васпитне функције школе која је у директној вези са проблемом насиља у школи, побољшању међусобних односа на релацијама наставник – ученик, ученик – ученик, наставник – наставник, као и остваривању бољих и квалитетнијих контаката са непосредним окружењем у коме се школа налази; с друге стране, програми могу допринети обогаћивању појединаца на личном плану у смислу напредовања и развоја у свим аспектима. Посебно треба истаћи вредност програма за развој поје-

динца на социјалном плану у погледу стицања значајних социо-емоционалних компетенција неопходних за успешно функционисање у разноврсним животним ситуацијама. Стога, присутна су очекивања да ће примена превентивних програма у нашим школама довести до побољшања опште школске климе, међусобних односа ученика и наставника, што је неопходан предуслов за успешно одвијање наставног рада у школи.

4. Закључак

Да би превентивни програми били успешно примењени у школском контексту потребно је да буду задовољени одређени предуслови који се односе на активну улогу школе у примени програма, обуку наставника за адекватну примену програма, уз добру подршку и сарадњу са окружењем и, наравно, уз добар одабир конкретног програма у смислу његове прилагођености условима конкретне школе. Превентивни програм примењен у одређеним околностима може бити мање успешан у другој средини у другим околностима.

Програм превенције насиља треба да буде прилагођен потребама конкретне школе, њених ученика, наставника и родитеља и околностима у којима школа ради. Показало се да програм који је настао и који је успешно реализован у једној земљи не мора одговарати условима и потребама друге земље. Исти програм може постићи сасвим различите резултате и онда када се примењује у различитим школама школског система у оквиру једне земље. Стога, свака школа треба да одабере програм превенције који одговара њеним потребама и околностима у којима она функционише.

Како се насилничко понашање најбоље може разумети као последица бројних међусобно повезаних догађаја и околности, потребно је узети у обзир бројне чиниоце који доприносе појави насилничког понашања и његовом одржавању. Сматра се да оно настаје као последица међусобног утицаја различитих интерперсоналних и интраперсоналних фактора. Данас, преовладава схватање да једино шири приступ, који обухвата бројне интерперсоналне и интраперсоналне чиниоце, има изгледа да значајно допринесе превенцији насиља у школи.

Од изузетне је важности да на нивоу читаве школе постоји став да је насилничко понашање, ма ког облика, неприхватљиво и да је дужност школе да предузме одређене мере да такво понашање предупреди. Превентивне мере довеле би до позитивних резултата. То подразумева, с друге стране, да постоји укљученост, сарадња, разумевање и решеност свих чланова школског колектива да се стане на пут проблему насиља међу вршњацима.

Поред осталог, као важан сегмент решености да се предупреде околности које доприносе насилничком понашању, потребно је обезбедити адекватну обуку наставног кадра у погледу примене програма превенције и интервенције.

Осим тога, од изузетне је важности да сам програм превенције буде интегрисан у постојећи школски програм. Тако, његова реализација неће захтевати значајније оптерећивање наставника додатним пословима, већ ће се мере превенције примењивати у склопу свакодневних школских активности. Тиме ће се смањити изгледи да увођење превентивног програма наиђе на негодовање и отпор појединих наставника и предупредити ситуација да поједини наставници поклањају доста пажње примени програма, док се они мање привржени програму задовољавају формалним испуњавањем онога што се од њих очекује.

Литература

Dumay, M. J. (1994): *L 'e'cole agressee. **Reponses a' la violence***, Paris, Belfond

Гашић-Павишић, С. (2004): Насиље у школи и могућност превенције. У *Социјално понашање ученика*, приредио Стеван Крњајић, 193-222., Београд, Институт за педагошка истраживања

Јаневски-Татић, С. (2006): Вршњачка медијација – примена у средњим школама. У *Медијација – Концепти и контексти,* приредиле Тамара Игњатовић-Џамоња и Невенка Жегарац, 161-167., Београд, Центар за примењену психологију

Jones, S. T. (2004): Conflict resolution education – The filed, the findings and the future. *Conflict resolution quarterly,* 22 (1-2) Willey periodicals, Inc.

Ma, X., Stewin, L. L. and Mah, L. D. (2001): Bullying in school: nature, effects and remedies, *Research Papers in Education,* 16 (3): 247-270.

Marić Jurišin, S. Marković, B. (2011): Uticaj televizije na razvoj interesovanja kod mladih, *Kultura*, 133: 401-412.

Medved, M. (1992): *Hollywood vs. America*, London, Harper Coolins

Newson, E. (1994): *Video Violence and the Protection of Children*, London, Broadicasting Standars Research Monographs

Olweus, D. (1998): *Nasilje među djecom u školi: što znamo i što možemo učiniti*, Zagreb, Školska knjiga.

Половина, Н. и И. Ђерић (2009): Повезаност образовања родитеља и изложености ученика вршњачком насиљу у школској средини. *Темида* 3: 59-76.

Попадић, Д. и Д. Плут (2007): Насиље у школама у Србији – Облици и учесталост. *Психологија* 40 (2): 309-328.

Попадић, Д. (2009): *Насиље у школама*, Београд, Институт за психологију

Станисављевић Петровић, З. (2009): Имплементација модела вршњачке медијације у средњим школама. У *Противуречности социјализације младих и*

улога образовања у афирмацији вредности културе мира, приредили Љубинко Милосављевић, Наталија Јовановић и Драгана Стјепановић-Захаријевски, 331-339., Ниш, Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања

Станисављевић Петровић, З, (2011): Медијско васпитање у вртићу. *Култура*, 133: 382-397.

Жегарац, М. (2007): Породица, ученици и школа у превенцији поремећаја понашања. У *Сарадња школе и породице*, приредиле Нада Половина и Бланка Богуновић, 190-205., Београд, Институт за педагошка истраживања http://www.unicef.rs/skola-bez-nasilja.html Посећено 14. 03. 2012.

Вера Деспотовић Станаревић,
руководилац Саветовалишта за брак и породицу
Градски центар за социјални рад у Београду

ДОСАДАШЊА ПРАКСА У ПРИМЕНИ ВАСПИТНИХ НАЛОГА У ГРАДСКОМ ЦЕНТРУ ЗА СОЦИЈАЛНИ РАД У БЕОГРАДУ

Резиме

У тексту је представљена досадашња пракса примене васпитних налога, регулисаних новим Законом о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица. Посебан фокус је стављен на примену васпитног налога поравнање са оштећеним, за чије спровођење за сада постоје највећи капацитети у виду стручне оспособљености стручних радника центара за социјални рад. У раду је представљен и приступ ресторативне правде као оквир за примену поменутог васпитног налога. Истакнути су неки резултати и добити од примене васпитног налога – поравнање са оштећеним, у ГЦСР, који се примењује у различитим фазама судског поступка. Досадашње искуство указује да је пракса примене васпитних налога недовољно заступљена, упркос позитивним резултатима и добитима како за малолетнике тако и за оштећене, али и за друштвену заједницу, јер се може омогућити реинтеграција жртава и преступника као и смањење могућности даљих сукоба. Још увек недостају јасне процедуре упућивања и потребна сарадња између институција које се баве применом васпитних налога. Да би примена овог васпитног налога била масовнија, потребно је остварити неопходне предуслове за његову реализацију. Истакнути су неки од неопходних предуслова као нпр. боља сарадња између релевантних институција, увремењенија примена, јасније процедуре које претходе изрицању васпитног налога, али и самог упућивања, обученост кадрова за примену и већа популаризација и ширење идеје примене васпитних налога.

Кључне речи: млади у сукобу са законом, васпитни налози, поравнање са оштећеним, медијација/посредовање између жртве и преступника.

*
* *

1. Контекст у раду са децом и младима у сукобу са законом

Проблеми понашања и сукоб са законом деце и младих у нашем друштву су, током последње две деценије, у значајном порасту. Оно што забрињава у вези пораста броја деце и младих у сукобу са законом је смањивање узрасне границе младих који чине кривична дела, али и чињење све тежих кривичних дела (тешке крађе, разбојништва, наношење тешких телесних повреда, покушаји убистава и убиства). Статистика указује и на повећање броја кривично неодговорне деце у сукобу са законом, као и повећање броја и тежине преступа у школском окружењу (крађе, туче и сл.). Ова слика показује да постоји потреба за организованијом и ефикаснијом превентивном активношћу, али и развијањем примеренијих модела заштите младих учинилаца који би се реализовали у локалној заједници малолетнника, и који би имали за циљ заустављање антисоцијалног понашања, развијање просоцијалних облика понашања и њихову бољу уклопљеност у друштвену заједницу. За сада је у пракси углавном заступљена неблаговремена и формализована заштита младих у сукобу са законом, а смештај у институције је мера која се исувише често примењује, док је подршка у оквиру њихове природне средине недовољно развијена.

2. Нове могућности у раду са младима у сукобу са законом – примена васпитних налога

Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица Републике Србије, који је ступио на снагу 01.01.2006. године, предвиђа нову могућност реакције на кривична дела почињена од стране кривично одговорних малолетних лица: примену пет врста васпитних налога. Три од пет Законом предвиђених васпитних налога су новина за наше друштво. То су: поравнање са оштећеним; укључивање, без накнаде, у рад хуманитарних организација или послове социјалног, локалног или еколошког садржаја; и укључивања у појединачни или групни третман у одговарајућој здравственој установи или

саветовалишту. Сврха васпитних налога је да се не покреће кривични поступак према малолетнику, или да се обустави поступак, односно да се применом васпитног налога утиче на правилан развој малолетника и јачање његове личне одговорности како убудуће не би чинио кривична дела. По први пут у нашем друштву се на овај начин стварају предуслови да млада особа не уђе у кривични поступак, уколико се задовоље услови предвиђени овим законом.

Примена васпитног налога поравнање са оштећеним уводи потпуно други приступ у односу ка жртви кривичног дела и односу између починиоца и жртве. У кривично-правном поступку жртва малолетног починиоца има маргинализовану улогу. Тужилаштво и судови, као државне институције, доносе одлуке о санкцијама. По важећем закону у случајевима мањих кривичних дела на њих се не реагује по службеној дужности, а жртва има само могућност да подигне приватну тужбу. Многе жртве не добију адекватну реакцију друштва на штету коју су претрпеле. Потреба жртве за подршком и рехабилитацијом се не уважава. Није предвиђено време ни простор да жртва упозна малолетног преступника са последицама његовог дела, да се разреши било какав постојећи сукоб, да се стимулише адекватна надокнада штете од стране починиоца, и да на тај начин жртва остави кривично дело за собом. Развијање модела поравнања са оштећеним, тј. медијације, може омогућити боље уважавање потреба жртве и њено активно учешће у решавању проблема.

3. Ресторативно правосуђе и медијација

У класичном кривичном правосуђу, тзв. ретрибутивном правосуђу, држава заступа интересе оних који су оштећени кривичним делом. Она преузима одговорност за реаговање на учињено кривично дело. У новом приступу правди, тзв. ресторативном праву, своје интересе заступају особе које трпе последице кривичног дела. Одговорност за превазилажење последица кривичног дела враћа се самим актерима: жртви, преступнику, њиховој најближој околини.

„Ресторативно право је процес у којем се све стране укључене у одређени преступ окупљају да заједно нађу начин како да се носе са последицама преступа и његовим импликацијама у будућности“, често је навођена дефиниција, потекла од британског криминолога Тонија Маршала (T. Marshall)[1].

[1] Marshall, T. (1996), po Van Ness, D. W., Strong, K. H. (1997), *Restoring Justice*. Anderson Publishing Co., Cincinnati, str. 5.

Овај се приступ битно разликује од класичног кривичноправног схватања, у којем се сматра да повреда туђих права ствара кривицу. Правда захтева да држава одреди кривицу и нанесе бол, тј. спроведе казну – дакле, да преступник добије оно шта заслужује. Фокус је на ретрибуцији (казни), због чега се ово правосуђе често назива и „ретрибутивно правосуђе"[2].

У ресторативном приступу правда укључује и повезује жртве, преступнике и чланове заједнице у заједничком напору да се исправи штета и зацели повреда. Фокус је на потребама жртве и одговорности преступника.

У литератури је често цитирано поређење Хауарда Зера (H. Zehr) између старог и новог модела права (Табела 1). Стари модел ретрибутивног права полази од становишта да је суштина реаговања на кривично дело – казна или ретрибуција, док нови модел заступа гледиште да је централно питање реституције – превазилажење штете начињене кривичним делом. У домаћем законодавству, као и у већини осталих савремених законодавстава, има елемената и ретрибутивног и ресторативног приступа.

Табела бр. 1: Стари и нови модели у правосуђу[3]

СТАРИ МОДЕЛ РЕТРИБУТИВНОГ ПРАВА	НОВИ МОДЕЛ РЕСТОРАТИВНОГ ПРАВА
Кривично дело се дефинише као акт против државе	Кривично дело је дефинисано као повређивање једне особе од стране друге
Пажња је усмерена на утврђивање кривице, на кривицу из прошлости (да ли је он/она то учинио/ла)	Пажња је усмерена на решавање проблема преузимањем одговорности и обавеза у будућности (шта би требало урадити)
Супротстављени (непријатељски) односи и поступак	Дијалог и преговори
Задавање бола у циљу кажњавања или одвраћања/превенције	Реституција као средство за рестаурацију обеју страна: помирење/рестаурација као циљ
Правда је дефинисана кроз намеру и поступак: правила праведности	Правда је дефинисана као однос права, судећи по исходу

[2] Zehr, H. (1985), *Retributive Justice, Restorative Justice, New Perspectives on Crime and Justice.* Mennonite Central Committee on Criminal Justie, Elkhart, Indiana

[3] Preuzeto iz: Zehr, H. (1985), *Retributive Justice, Restorative Justice, New Perspectives on Crime and Justice.* Mennonite Central Committee on Criminal Justie, Elkhart, Indiana

Интерперсонална, конфликтна природа кривичног дела је прикривена, потиснута; Конфликт се посматра као однос појединца против државе	Кривично дело је схваћено као интерперсонални конфликт; Препознаје се значај конфликта.
Једна повреда друштва замењена је другом	Фокус је на санирању штете нанете друштву
Друштвена заједница је на маргини, апстрактно представљена у облику државе	Друштвена заједница има улогу помоћника у ресторативном процесу
Подстичу се такмичарске, индивидуалистичке вредности	Подстиче се узајамност

4. Модели примене ресторативног права

Последњих деценија развило се неколико модела примене ресторативног приступа правосуђу. Најчешће се ради о моделима који подразумевају сусрет између жртве и преступника – модели сусрета.

У овим моделима, важну улогу има трећа особа која олакшава комуникацију између страна. Ова особа никако не треба да наметне договор странама. Ту је суштинска разлика између овог приступа и неких судских поступака који, такође, укључују комуникацију између жртве и преступника, али у којима одлуку доноси трећа страна, након што саслуша обе стране у сукобу (нпр. судска арбитража). У моделима сусрета, стране у сукобу заједнички долазе до решења, док трећа особа нема могућност да утиче на њихову одлуку. Један од најчешће применљивих модела сусрета је посредовање између жртве и преступника

4.1. Посредовање између жртве и преступника

Медијација или посредовање је у свету широко прихваћен начин конструктивног решавања конфликта. Има пуно дефиниција медијације. Једна од често цитираних је она Кристофера Мура (C. W. Moore)[4]:

„Медијација је интервенисање у сукобу или преговарању преко прихватљиве, непристрасне и неутралне треће стране која нема моћ доношења одлука, већ помаже сукобљеним странама да својом вољом постигну обострано прихватљив споразум о предмету сукоба.“

Медијација између жртве и преступника је најједноставнији модел сусрета, који по правилу подразумева присуство само жртве/ава, преступника и медијатора. Могуће је да сусрету присуствују и родитељи жртве

[4] Moore, C. W. (1996), *Kako se odvija medijacija*. U: Popadić, D., Plut, D., Kovač-Cerović, T. (ur.), *Socijalni konflikti. Karakteristike i način rešavanja*. Grupa MOST, Centar za antiratnu akciju, Beograd, str. 168.

или преступника (ако су жртва или преступник малолетни), као и особе које су укључене, како би се уравнотежила моћ између страна. Они не би требало да имају право доношења одлуке о самом процесу медијације или о евентуалном споразуму, осим у изузетним околностима (нпр. ако је жртва дете, родитељи могу да буду његови заступници у медијацији).

4.2. Циљеви медијације

Циљеви медијације између жртве и преступника су:

- да се учесници оснаже да разреше конфликт како њима одговара;
- да се промовише дијалог;
- да се учесници охрабре за заједничко решавање проблема.[5]

4.3. Основна начела поступка медијације[6]:

Најчешће инстицана основна начела примене медијације између жртве и преступника су:

- потпуна информисаност обеју страна;
- право страна на консултације са правним саветником;
- право деце и малолетника на помоћ родитеља или стараоца;
- добровољност;
- поверљивост поступка;
- једнакост и равноправност страна;
- флексибилност.

5. Досадашња примена васпитног налога – поравнање са оштећеним у пракси ГЦСР

После више различитих пилот пројеката којима је промовисана медијација код нас и стварања законских оквира, започело је и практична примена васпитног налога – поравнање са оштећеним, у различитим фазама кривичног поступка. Стварање законских предуслова за примену посредовања и као алтернативе судском поступку није одмах довело и до његове примене у пракси. Томе је значајно допринео и недостатак позаконских аката.

---

[5] *Kako se odvija medijacija*. U: Popadić, D., Plut, D., Kovač-Cerović, T. (ur.), *Socijalni konflikti. Karakteristike i način rešavanja*. Grupa MOST, Centar za antiratnu akciju, Beograd, str. 168.

[6] Liebmann, M., Hrncic, J. (2007), *Priručnik za specijalističke studije u veštinama mediacije između oštećenog i maloletnog učinioca.*. Centar za medijaciju. Beograd.

Улога и дугогодишња искуства професионалаца запослених у центрима за социјални рад у тимовима за малолетничку делинквенцију, а сада у службама за заштиту деце и младих, значајно је допринела промоцији, примени и ширењу медијације. Дугогодишња пракса са стеченим специјализованим знањима из области медијације је значајан ресурс за лакше и боље сагледавање потребе за увођењем алтернативних начина рада са њима..

Од 2006. године, медијација почиње да се примењује у различитим фазама судског поступка у коме тежина кривичног дела није основни критеријум, већ значај релација страна у сукобу, као и задовољење других потреба које не могу да се испоштују судском процедуром. При томе, процесуирање самог кривичног дела не искључује могућност примене медијације. Дакле, примена оба принципа, и ресторативног и ретрибутивног правосуђа, може на потпунији начин да задовољи потребе свих учесника. За почетак примене васпитниог налога била су корисна искуства професионалаца који су радили у тимовима за малолетничку делинквенцију, али и искустава која су стекли током специјалистичких студија из медијације, који је био део пројекта „Центар за медијацију – едукација и имплементација“, а подржан од стране Фонда за социјалне иновације. Стечена искуства и знања професионалаца почела су да се примењују од 2006. године, када је UNICEF, у оквиру Пројекта, омогућио обуку професионалаца за рад са малолетним учиниоцима кривичних дела. На иницијативу професионалаца Градског центра за социјални рад, успостављена је комуникација са Окружним јавним тужилаштвом у Београду, као и Окружним судом у Београду, размењена су искуства везана за примену медијације у ситуацији када она није судски анексирана. Том приликом, постигнута је сагласност у начелу да Суд и Тужилаштво упућују захеве за медијацију. На тај начин започела је и примена васпитног налога из чл.7., ст.1., тач.1. Закона о малолетницима. Тада је постигнута начелна сагласност око операционализације поступања и сарадње на реализцији ових васпитних налога.

Захтеви за реализацију васпитног налога поравнање са оштећеним упућују се Градском центру за социајлни рад, Одељењима ГЦСР или Саветовалишту за брак и породицу. Успостављана је и сарадња са школама, што је јако важно за примену медијације, јер се многи сукоби младих дешавају управо у школама.

До сада се углавном радило на случајевима вршњачког насиља, тј. наношења телесних повреда у којима су неретко учесници били у улози и оштећеног и починиоца, као и дела крађа, где су жртве били, такође, вршњаци. У поментутим захтевима, васпитни налог био је, углавном, успешно спровеђен. У случајевима где је било присутно вршњачко насиље,

у медијацији је омогућавана директна комуникација, постизано разумевање ситуације између починитеља и жртве, преузимање одговорности починитеља за учињено дело и најчешће је завршавана узајамним извињењем, о чему је медијатор достављао извештај Тужилаштву. Тиме се рад окончавао. У случајевима крађе, сачињавани су медијацијски споразуми, у којима је малолетни починитељ делимично учествовао у надокнади штете, али је медијатор био додатно ангажован у раду са родитељима међу којима је сачињаван споразум о надокнади штете оштећеној страни, о чему је Тужилаштво било обавештавано. По постојећој процедури, Орган старатељства је био задужен за праћење реализације споразума, као и за извештавање Тужилаштва. Ове послове обављао је медијатор.

Непосредна искуства показују да је у досадашњем раду примена овог васпитног налога имала вишеструки значај, како за малолетнике тако и за њихове породице.

У случајевима где је било присутно вршњачко насиље (ситуације које носе ризик за вршење нових дела), медијација је допринела разрешењу самог конфликта и смањењу ризика за његово понављање и продубљивање.

У случајевима дела крађа, најзначајније добити биле су боље сагледавање проблемске ситуације, преузимање одговорности за почињено дело и суочавање са последицама оштећене стране. Добит је и могућност да се штета надокнади прављењем договора у оквиру поступка и да се избегну судски поступци.

Добити од медијације за малолетне починитеље и жртве не могу се само мерити материјалним ефектима. Суштинску добит за младе људе који су у развоју представља управо она друга страна нематеријане надокнаде начињене штете. При томе се мисли, пре свега, на исцелитељску сврху самог посредовања како за жртву, тако и за малолетног починитеља, а самим тим и за друштвену заједницу у целини. Успостављање дијалога међу учесницима сукоба доприноси, не само новим сазнањима о догађају, већ афирмише и позитивну страну личности учесника (често скривену). Афирмација „добра“ не само на речима, већ спремношћу и за конкретне акције, било за добро жртве или за опште добро једна је од суштинских вредности медијације.

Добити за жртву у медијацији су значајне јер јој се пружа могућност за бржи и потпунији опоравак кроз њено активно учешће. Боље су обавештене о преступу и боље разумеју његове разлоге; имају већу вероватноћу да добију неку накнаду штете; лакше се суочавају са преступником; задовољније су посигнутим договором; боље се осећању у односу на искуство везано за преступ (са мање страха и беса); смањује се могућност даљих сукоба; могу да оставе кривично дело за собом...

Добити за преступнике у медијацији: боље разумеју шта су урадили; сматрају себе више одговорним за преступ; задовољнији су договором и могу да осећају жаљење што су учинили преступ; значајно се више придржавају договора постигнутих током ресторативних поступака него у случају класичних програма; преиспитају своје понашање у будућности у светлу ових сазнања; боље могу да схвате које су последице тих дела;

У пракси су ипољене различите тешкоће у раду:

- тешко успостављање контакта са жртвом и обезбеђивање њене мотивисаности за укључење у медијацијски процес;
- још увек недостају јасне процедуре упућивања;
- недовољна сарадња између институција које се баве применом васпитних налога;
- недовољан број медијатора који спроводе васпитне налоге (оптерећеност стручних радника редовним послом);
- непримењивање других васпитних налога;
- неувремењеност захтева – искуства су показала да је дуг временски период од самог догађаја до пријема захтева, што доводи у питање целисходност примене васпитног налога и утиче на мотивацију учесника, нарочито оштећених. Тако се оставља могућност да млади људи преузимајући „ствар у своје руке“ изазову нове конфликте и сл;
- трошкови и финансирање примене васпитних налога нису посебно регулисани – спроводе се у оквиру редовних активности запослених у центрима за социјални рад.

Препоруке за даљу праксу:

- утврђивање јаснијих процедура упућивања и сарадње између Тужилаштва, Суда и центара за социјални рад;
- да се операционализује процедура која претходи изрицању васпитног налога.

6. Закључак

Постојеће искуство у примени васпитног налога поравнање са оштећеним показује добре резултате иако још увек нису остварени сви неопходни предуслови за његову реализацију. Примена овог васпитног налога омогућава успешнију рехабилитацију и реинтеграцију учиниоца као и њихових жртава, смањење рецидива и ескалације преступничког понашања, као и ризика од могуће евентуалне институционализације преступника. Да би се поспешила адекватна примена ових позитивних законских промена, неопходно је развијати ефикасне моделе примене

ових васпитних налога у локалним заједницама као и сензибилисати како професионалнце тако и општу популацију за овај ефикасан приступ младима у сукобу са законом.

Примена медијације претходних неколико година актуелизовала је нека питања. С обзиром да се ради о новој услузи која није довољно препозната (а ни промовисана) у нашем друштву, неопходно је да се много више ради на њеној промоцији и едукацији професоналаца, како будућих медијатора тако и сарадника по различитим институцијама, пре свега у тужилаштву, полицији и судовима. Веома је важна обука професионалаца сарадника који процењују да ли је случај за медијацију и који су у позцији да информишу потенцијалне кориснике са самим поступком.

Градски центар за социјални рад у Београду има добро обучене и искусне професионалце који имају велико искуство у раду са малолетницима и специфична знања за примену медијације у овој области, па се може сматрати да би добром организацијом и јасним процедурама, примена васпитних налога могла бити масовнија и на квалитетнији начин спровођена. Да би оваква једна специјализована услуга заживела и остварила пуне ефекте у нашим условима, неопходна је велика посвећеност медијатора, стална едукација професионалаца, добра организација локалних служби за посредовање, али и подршка институција система. Без ових неопходних предуслова, медијација не може имати широку примену.

Литература

1. Dishion, T., Kavadagh, K. (2003): Intervening in Adolescent Problem Behavior. A family centered approach. New York, The Guilford Press,
2. Goldstein, A.P, Glick, B., Gibbs, J.C. (2003): *Aggression Replacement Training*. New York , The Guilford Press.
3. Хрнчић, J. (2006): Модели и пракса ресторативног правосудја (Models and practice of restorative justice). In: Dzamonja-Ignjatovic, T., Žegarac, N. (eds.), Медијација, концепти и контексти (Mediation, Concepts and Contexts), Центар за примењену психологију, Београд, 130 – 140.
4. Хрнчић, J. (2009): *Преступништво младих: ризици, токови и исходи*, Београд, Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
5. Комисија за превенцију криминалитета и кривично правосуђе Уједињених нација (2002), *Основни принципи примене ресторативног правосуђа у кривичним предметима*. Једанаеста седница, Беч, 16-25. април 2002.
6. Liebmann, M., Hrnčić, J. (2007): *Приручник за специјалистичке студије у вештинама медиације између оштећеног и малолетног учиниоца,* Центар за медијацију, Београд.

7. Lipsey, M.W., Wilson, D.B. (1998): Effective Interventions for Serious Juvenile Offenders. A Sythesis of research. U: Loeber, R., Farrington, D.P. (ur.), Serious and Juvenile Offenders: Risk Factor and Successful Interventions. Thousand Oaks, CA, Sage.
8. Lipsey, M.W. Chapman, G. I., Landenberger, N.A. (2001), Cognitive behavioral programs for offenders, *Tha Annals of the American Academy of Political and Social Science,* 578, 144 -157.
9. Patterson, G. R., Reid, J. R., Dishion, T. J. (1992), *A Social Interactional Approach. Vol. 4. Antisocial Boys.* Eugene, Castalia Publishing Company
10. Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица (2005). Службени гласник РС, 85/05
11. Zehr, H. (2002): *The Litlle Book of Restorative Justice,* Intercourse, USA

Тарик Смаилбеговић, дипл.социјални радник,
Алдијана Кокић, дипл. психолог
Кантонална јавна установа «Породично савјетовалиште»,
Федерација Босне и Херцеговине, Кантон Сарајево

ФУНКЦИОНАЛНОСТ МИГРАЦИЈСКИХ И ДОМИЦИЛНИХ ПОРОДИЦА И ЊИХОВА СОЦИЈАЛНА ИНТЕГРАЦИЈА

Резултати истраживања у Кантону Сарајево

Резиме

Циљеви овог истраживања су: сондирање тренутног стања у породици на основу којег ће се темељити будуће превентивне активности у правцу изградње функционалне породице у Кантону Сарајеву; испитивање функционалности миграцијске породице и њене социјалне интегрираности у новој социјалној средини; испитивање разлика у функционалности миграцијске и домицилне породице, затим између нуклеарне и проширене, те породице из градске и приградске средине, као и испитивање повезаности функционалности породице са задовољством породичним приходима и здравственим стањем.

За потребе овог истраживања конструиран је социодемографски упитник, те су кориштена питања из стандардизиране скале за процјену адаптибилности породице (*FAS- Family Adaptation Scale, Antonovsky*, 1998).

Резултати истраживања показују да су миграцијске породице мање задовољне својом функционалношћу него домицилне. Утврђено је и да су осјећај припадности породици и осјећај кохезивности израженији у нуклеарним, него у проширеним породицама. Такође, задовољство социјалном интегрираношћу је веће код породица које живе у приградским, него у градским подручјима. Функционалност породице је статистички значајно повезана

са задовољством породичним приходима и здравственим стањем. Иако постоје разлике у задовољству функционалношћу различитих породица (миграцијске и домицилне, проширене и нуклеарне, породице из градског и приградског насеља), задовољство функционалношћу породица у Кантону Сарајево је високо, односно то су породице које углавном имају снагу за суочавање са различитим проблемима и стресовима које собом носи период транзиције.

Значај овог истраживања огледа се у испитивању снага породице које ће служити као основа за конципирање програма у примарној, секундарној и терцијарној превенцији, али и као темељ за нова истраживања.

Кључне ријечи: породица, миграција, функционалност породице, социјална интеграција, кохезивност.

*
* *

1. Увод

Породица се дефинира као основна друштвена ћелија и као једна од најсложенијих, најстаријих и најтрајнијих друштвених група. Функције породице могу се подијелити на функцију заштите и функцију социјализације. Прва функција је усмјерена према унутра и означава психосоцијалну заштиту својих чланова, а друга према ван и представља процес прилагодбе на одређену културу. Дакле, породица је отворени систем који се налази у интеракцији са својом околином, односно са оним што се зове „социјална мрежа“ (Жганец, 1995). У породици појединац задовољава своје бројне потребе као што су потреба за растом, развојем, сигурношћу, емоционалним припадањем.

Функционална породица је она која показује задовољавајући степен испуњења својих основних задатака, односно она одговара на развојне потребе својих чланова, осигурава подршку и сарадњу, ствара увјете за развој здравих и зрелих чланова у границама њихових интелектуалних и креативних потенцијала (Голднер-Вуков, 1988). Функционалну породицу, између осталог, одређују кохезија, комуникација међу члановима, интеракција између генерација, осјећање припадности и задовољавање психолошких и других потреба (Латић и Муртић, 2010). Кохезија се дефинира као емоционална веза која постоји међу члановима породице. У породичном систему дјелују двије силе: центрипетална, која јача **породичну кохезивност** и смањује интеракцију са ванјским окружењем, што може да доведе до претјеране умрежености или испреплетаности, те

центрифугална која слаби ванјске границе породице и повећава дистанцу између чланова, што доводи до претјеране раздвојености.

Постоје различити типови породица, а ми смо у овом истраживању били заинтересирани за миграцијску породицу (породица која је промијенила мјесто боравка), те нуклеарну (породица коју чине родитељи и дјеца) и проширену (вишегенерацијска породица коју чини нуклерна породица са једним или више доданим чланом као што су бака, мајчин брат и сл.). Данас превладава нуклеарна породица, док је проширена све малобројнија, а најдуже се задржала у сеоским срединама (Петак, 2004).

Миграција представља сваку промјену мјеста боравка појединца или већих и мањих група људи. Узроци миграција могу бити природни (епидемије, временске непогоде, катастрофе и сл.), друштвени (ратови, политичка нестабилност, вјерска нетрепељивост) и економски (глад, сиромаштво, тежња за бољим условима живота и сл.). Промјена мјеста боравка доводи до напуштања смислених социјалних односа, напуштања заједнице језика, интеракцијског оквира идентитета, промјене друштвених улога, а Митић (1997) наводи да све то значајно нарушава осјећање припадања, односно „укорјењености“ које пружа базично осјећање сигурности, подршке и идентитета.

Миграције стварају дисбаланс у породици јер се породице суочавају са бројним изазовима и стресним ситуацијама, од стамбеног ситуирања, преко проналаска посла за незапослене чланове, укључивања дјеце у нову школску средину и сл., што изискује велике напоре за прилагодбу на нову средину. Такође, долази до напуштања познатог система односа и одласка у страни систем са новим материјалним, културним и социјалним захтјевима, нормама понашања и вриједностима, угрожава се и прекида мрежа социјалних веза са људима који су до тада били основа социјалне подршке појединцу.

Иако промјена мјеста боравка представља стрес, неки чланови породице, а и неке породице као цјелина су отпорни на неповољне животне околности и способни су прилагодити се и у најтежим увјетима (Чудина – Обрадовић и Обрадовић, 2006). Отпорност на неповољне животне околности неких људи и породица уочио је и Антоновски (*Antonovsky*) у својој студији у којој је проучавао како се људи носе са стресом и остају здрави. Резултат до којег је дошао у тој студији јесте да сви немају негативне здравствене посљедице као одговор на стрес, односно да неки људи остају здрави успркос изложености потенцијалним онемогућавајућим стресним факторима. На основу наведене студије Антоновски је 1985. конципирао теорију салутогенезе, која се темељи на промоцији здравља, односно фокусира се на факторе који подржавају и унапрјеђују људско здравље и добробит, радије него на факторе који узрокују болест.

Средишња идеја салутогенезе је усмјеравање на људске потенцијале и капацитет за развој здравља. При томе су кључни елементи салутогеног развоја оријентација према рјешавању проблема и капацитет искоришта-вања доступних потенцијала (Голубић, 2010).

Добру прилагодбу на стресне ситуације омогућавају квалитета по-родичних односа (кохезивност, флексибилност породице, те емоционал-на комуникација и међусобна подршка чланова), затим друштвено, ког-нитивно и емоционално дјеловање чланова породице, те могућност да се породица уклопи у ширу друштвену заједницу и добије подршку, од-носно социјална интегрираност породице, која је према неким ауторима најважнија група заштитних фактора за породицу (Чудина – Обрадовић и Обрадовић, 2006). Социјална подршка је изузетно важна у заштити од учинака дјеловања стресора на породицу у цјелини, што је потврђено у бројним ситуацијама, као нпр. опоравак након дјеловања стресора, пре-живљавање кризе изазване разним узроцима. За многе социологе, нај-важнији носитељ социјалне подршке је социјална мрежа. Социолошке теорије суочавања са стресом дају велике могућности дјеловања на из-воре стреса интервенцијом у социјалној околини. Социјална подршка је изузетно важна у заштити од учинака дјеловања стресора на породицу у цјелини, што је потврђено у бројним ситуацијама.

Социјална интеграција је процес међусобног повезивања по-једи-наца или друштвених група (нпр. породице) и њиховог уклапања у неку већу, релативно складну друштвену цјелину. Јачање социјалне интегра-ције води до таквих образаца понашања који су примјерени друштвеним нормама и до складног ефикаснијег функционирања групе (породице), а гледано субјективно до повећања задовољства појединца, прихватања заједничких симбола и развијања идентитета групе. Прилагодба на нову средину миграцијске породице овиси о неким личним карактеристикама родитеља и дјеце миграната, околностима мигрирања, али и о односу средине примитка према досељеницима.

2. Циљеви истраживања

Циљ овог истраживања јесте сондирање тренутног стања у поро-дици на основу којег ће се темељити будуће превентивне активности у правцу изградње функционалности породице у Кантону Сарајеву. С об-зиром на то да је у ратном и послијератном периоду велики број поро-дица мигрирао у Кантон Сарајево, један од циљева овог истраживања јесте испитивање функционалности миграцијске породице и њене социјалне интегрираности у новој социјалној средини.

У складу с циљем истраживања настојали смо испитати сљедеће проблеме:

1) Испитати постоји ли разлика у функционалности миграцијске и домицилне породице.

2) Испитати постоји ли разлика у функционалности између нуклеарне и проширене породице.

3) Испитати постоји ли разлика у функционалности између породице из градске и приградске средине.

4) Испитати повезаност функционалности породице са задовољством породичним приходима и здравственим стањем.

3. Методологија истраживања

3.1. Судионици

Истраживање је обухватило 442 породице, од чега је 220 (49,8%) миграцијских и 222 (50,2%) домицилних породица. Од укупног броја породица обухваћених истраживањем већина (391 или 88,5%) су нуклеарне, а 51 или 11,5% су проширене породице. У истраживању је учествовало 290 (65,6%) мајки и 152 (34,4%) очева који су родитељи дјеце из 23 вртића, 70 основних и 30 средњих школа. Судионици истраживања су становници девет општина и 103 мјесне заједнице Кантона Сарајево, од чега је 365 (82,6%) становника градског и 77 (17,4%) становника приградског насеља.

Половина судионика (221 или 50%) има високу или вишу стручну спрему, 169 (38,2%) има средњу стручну спрему, а 52 или 11,8% су квалификирани радници. Од тога је 112 (25,3%) просвјетних радника, 71 (16%) службеника, 67 (15%) упослених у услужним дјелатностима и 46 (10,4%) металских радника.

3.2. Инструмент

За потребе овог истраживања је конструиран упитник који се састоји из два дијела. Први дио упитника се односи на питања о социо-демографским подацима и разликује се за домицилну и миграцијску породицу на начин да упитник за миграцијску породицу садржи додатна питања која се односе на вријеме, разлог досељавања и мјесто из којег су се доселили.

Други дио упитника чине питања из стандардизиране скале за процјену адаптибилности породице (*FAS- Family Adaptation Scale, Antonovsky*, 1998) која се састоји из 11 ставки. С обзиром на то да је Ан-

тоновски развио салутогени модел, модел здравља породице, и ***FAS*** је усмјерен на испитивање здравих снага породице. У нашем истраживању првих 10 ставки је означено као прво питање, а посљедња, једанаеста ставка као друго питање.

Прво питање другог дијела упитника представља скалу за процјену степена задовољства породицом, односима у породици, као и односима породице са околином. Задатак судионика је да за свако питање означи степен задовољства на седмостепеној скали гдје број један представља најмањи степен, а број седам највећи степен задовољства.

Друго питање другог дијела упитника пружа могућност процјене глобалног задовољства породицом и одговор на њој је обрнут у односу на претходне одговоре како би се избјегао хало ефекат. Испитаници заокружују један број на скали, гдје број један представља идеално прилагођену породицу, а број седам потпуно неприлагођену породицу.

Укупан резултат испитаника представља скалу функционалности породице, а добије се сабирањем вриједности на свим ставкама, уз инвертирање резултата на једанаестој ставци. За потребе овог истраживања конструиране су три субскале функционалности породице: *скала осјећаја социјалне интегрираности*, коју чине питања о начину провођења слободног времена чланова породице, задовољству уклапања у сусједство, те задовољству друштвеним животом који породица води; *скала осјећаја припадности породици* која садржи питања о могућности испољавања осјећаја, задовољству припадањем породици, начином живота породице, те начином међусобне комуникације чланова; *скала осјећаја кохезивности* која се састоји од питања о начину подизања дјеце, задовољству блискошћу чланова породице и задовољству начином на који се породица односи према жељама својих чланова.

3.3. Поступак

У оквиру припремних активности за реализацију истраживања у својству спољног сарадника на истраживању партиципирао је угледни социолог, проф. др. Јусуф Жига. Уз сарадњу са Просвјетно-педагошким заводом упитници су дистрибуирани у основне и средње школе Кантона Сарајево, те у вртиће ЈУ „Дјеца Сарајева“. Директни контакт са породицама, односно испитаницима имали су педагози-психолози који су на састанцима у Просвјетно-педагошком заводу Кантона Сарајево од стручних сарадника Породичног савјетовалишта добили детаљне инструкције о начину истраживања, избору породица, испуњавању упитника, те начину прослиједивања прикупљених упитника у Савјетовалиште. Свакој установи (школи или вртићу) достављено је детаљно писмено упутство

за анкетирање, те два упитника за миграцијску и два за домицилну породицу. У оквиру логичке анализе обрађена су 442 упитника. За даљњу обраду података кориштен је статистички програм за друштвене знаности ***SPSS*** 12.0 ***for Windows*** .

4. Резултати истражиавања

Посматрајући добивене резултате на узорку од 442 породице, у односу на циљ истраживања идентифицирани су сљедећи показатељи:

4.1. Социодемографски подаци

За социодемографске податке кориштене су фреквенције.

Сагледавајући социодемографске карактеристике породице, евидентно је да је већина породица (52%) четверочлана, а проценат трочланих и петочланих породица приближно је уједначен и износи око 20%, док је најмање породица са шест и више чланова (7,7%).

Готово половина (49,3%) породица је задовољна приходима у домаћинству, нешто је мањи проценат (31,8%) оних које нису ни задовољне ни незадовољне приходима, док је око петина породица (18,9%) незадовољна приходима.

Здравствено стање је задовољавајуће код већине (78,3%) породица, док се 21,7% породица суочава са здравственим проблемима, односно имају незадовољавајуће здравствено стање.

4.2. Функционалност миграцијске и домицилне породице

За испитивање разлика у функционалности миграцијске и домицилне породице примијењен је Т-тест за независне узорке.

Резултати истраживања показују да постоји статистички значајна разлика у функционалности миграцијске и домицилне породице (χ^2=7,97, п<0,05), односно да је задовољство функционалношћу веће код домицилних него код миграцијских породица. Мање задовољство функционалношћу миграцијске породице може бити посљедица стреса који промјена мјеста боравка, односно процес прилагодбе на нову средину носи са собом. Тај стрес може погоршати брачне односе, што онда узрокује ниже задовољство односима у породици. Ниже задовољство функционалношћу миграцијске породице може бити повезано и са нижим задовољством породичним приходима. Наиме, резултати овог истраживања показују да миграцијске, више него домицилне, породице сматрају да њихови породични приходи не обезбјеђују основне материјалне потребе. С друге стране, из Графикона бр.1 евидентно је да је проценат миграцијс-

ких породица које су задовољне својом функционалношћу још увијек висок (85%) и упућује на то да, успркос бројним стресовима са којима се суочавају, међу миграцијским породицама постоји велики број оних које имају задовољавајући ниво функционирања, те да су се успјешно прилагодиле у новој околини, можда управо захваљујући својим карактеристикама, односно квалитети породичних односа, тј. кохезивности, флексибилности, емоционалној комуникацији и међусобној подршци чланова. Митић (1997) наводи да је код миграцијских породица повећана кохезивност, што се тумачи као потреба одржавања породице по сваку цијену.

Графикон бр.1: Функционалност миграцијске и домицилне породице

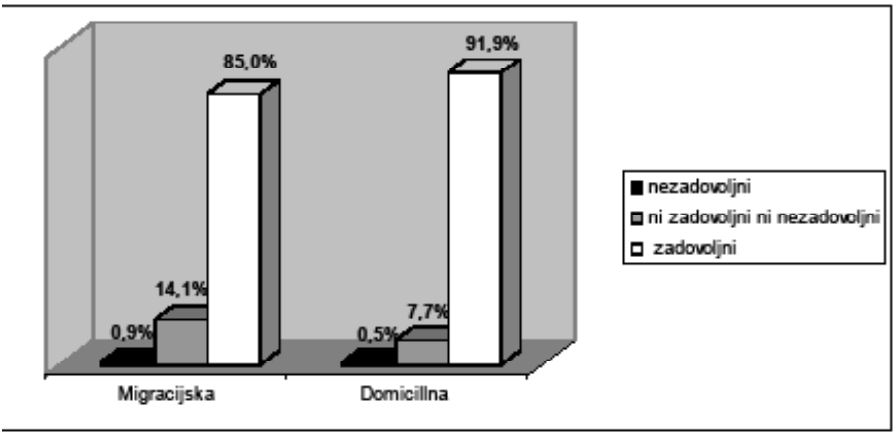

Миграцијска и домицилна породица се статистички значајно разликују у степену осјећаја социјалне интегрираности (χ^2=10,06, п<0,05), односно нижи је осјећај социјалне интегрираности миграцијских породица, него домицилних породица. Лошија социјална интегрираност миграцијске породице може бити посљедица тога што се породица из једног културног миљеа, у којем је била повезана и значајно умрежена у шири друштвени систем, измјестила у други миље и средину различиту по урбанизацији, начину живљења, обичајима и вриједностима. Такође, миграцијске породице се одвајају од многих блиских особа из породице поријекла, као и из шире породице, те пријатеља, колега и познаника (Митић, 1997), тако да су социјалне мреже миграцијских породица значајно редуциране и промијењене. Код миграцијских породица расте број површних односа са сусједима, а смањује се учесталост снажније повезаности, док се међусобно помагање које је карактеристично за традици-

оналне сусједске односе донекле одржава. То је могуће објаснити тиме што се овдје у правилу ради о посве новим сусједима, па онда и породицама којима треба одређено вријеме да би изградили приснији однос (Јанковић и Панџа-Ференчак, 1994).

Посматрајући функционалност миграцијских породица у односу на разлоге из којих су се испитаници доселили, видимо да је најмање задовољних породица оних које су се у Кантон доселиле због ратних дешавања (64,9%), а најзадовољније функционалношћу су оне које су се доселиле због патриотизма (100%). Иако иза сваке миграције стоји неки разлог за напуштање дотадашњег боравишта, за мигранте је важно у којој мјери слободно доносе одлуку о одласку тј. у којој мјери су присиљени на сељење. Породице које су се доселиле усљед ратних дешавања су присилно мигрирале, односно како наводи Месић (1992), оне су биле „само пасивни објект недобровољног пресељења". Митић (1997) наводи да присилне миграције негативно утјечу на основну сигурност у животу, односну угрожени су домови, идентитет, социјални статус. Присилно напуштање дома је само по себи стресоген догађај, јер над њим појединац нема контролу, ријеч је о угрожавању битних животних потреба и вриједности које људи задовољавају у свом дому. Према скали интензитета психосоцијалних стресора, одлазак породице у избјеглиштво је пети по реду стресни животни догађај. Такође, прогнаници се стално суочавају са ситуацијама које прелазе границе уобичајеног људског искуства и које су изразито неугодне и узнемиравајуће готово за сваку особу. С друге стране, особе које су се у Кантон доселиле због патриотизма су вјероватно повратници који су економски обезбијеђени, стамбено ситуирани и који су се у домовину вратили јер се нису могли интегрирати у западно друштво. Такође, то су и особе које су се вратиле како би се спојиле са властитом породицом, породицом поријекла и пријатељима, па су, усљед поново успостављене друштвене мреже, задовољни својом функционалношћу. Приближно уједначено је задовољство породица које су се доселиле из економских разлога (81,2%), школовања (77,8%) и спајања породице (80%).

4.3. Функционалност нуклеарне и проширене породице

За испитивање разлика у функционалности нуклеарне и проширене породице примијењен је Т-тест за независне узорке. Резултати показују да се нуклеарне и проширене породице статистички значајно разликују на двјема субскалама- осјећају припадности породици (χ^2=4,92, п<0,05), и осјећају кохезивности (χ^2=4,07п<0,05).

Добивени резултати показују да је већи проценат (89%) нуклеарних у односу на проценат (78,4%) проширених породица које су задовољне припадношћу (Графикон бр. 2). Такође, већи је проценат нуклеарних породица (89,5%) са израженом кохезивношћу, него проширених породица (80,4%). Разлике у осјећају припадности и кохезивности нуклеарне и проширене породице могу бити посљедица количине и квалитете времена које се проводи са члановима породице. Код нуклеарних породица постоји више прилика за међусобно посвећивање пажње с обзиром на то да је број чланова мањи, имају више прилика за изражавање својих потреба, жеља и осјећаја, веће су могућности за успостављање квалитетне комуникације, што утјече на изградњу приснијег односа. С обзиром на то да проширену породицу чини већи број појединаца различитих генерација који често имају различит карактер и темперамент, различите вриједности и ставове, већа је вјероватност неслагања и сукоба. У проширеним, трогенерацијским породицама односи су често оптерећени и сукобима на релацији снаха-свекрва, снаха-заова, снаха-снаха, што негативно утјече на кохезивност породице.

Графикон бр. 2: Осјећај припадности нуклеарне и проширене породице

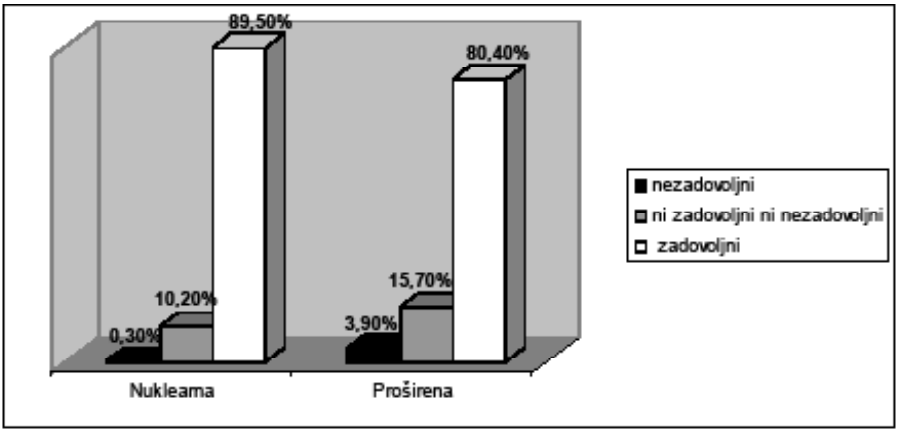

Истраживањем је утврђено да се нуклеарна и проширена породица разликују у здравственом стању (χ^2= 21,72, п<0,05), гдје 81,6% нуклеарних породица извјештава о задовољавајућем здравственом стању својих чланова, у компарацији са 52,9% проширених породица. Овакав резултат је очекиван, узимајући у обзир чињеницу да је у проширеним породицама већи број старијих особа, а познато је да се здравствени проблеми повећавају у функцији доби.

4.4. Функционалност породица из градске и приградске средине

За испитивање разлика у функционалности породице из гардске и приградске средине примијењен је Т-тест за независне узорке.

Резултати истраживања показују да се породице из градског и приградског подручја значајно разликују на једној субскали функционалности, односно осјећају социјалне интегрираности (χ^2=3,78, п<0,05). Наиме, као што се може видјети из Графикона бр. 3, породице које станују у приградском подручју су задовољније својом социјалном интегрираношћу (њих 84,4%) него породице које живе у градском подручју (70,5%). Ово потврђује схватање да се традиционално у руралним подручјима, више него у урбаним, успостављају, одржавају и његују добросусједски односи, што позитивно утјече на осјећај социјалне интегрираности, док се у урбаним подручјима, оптерећеним убрзаним начином живота људи осјећају отуђенима.

Графикон бр. 3: Задовољство социјалном интегрираношћу породица из градског и приградског насеља

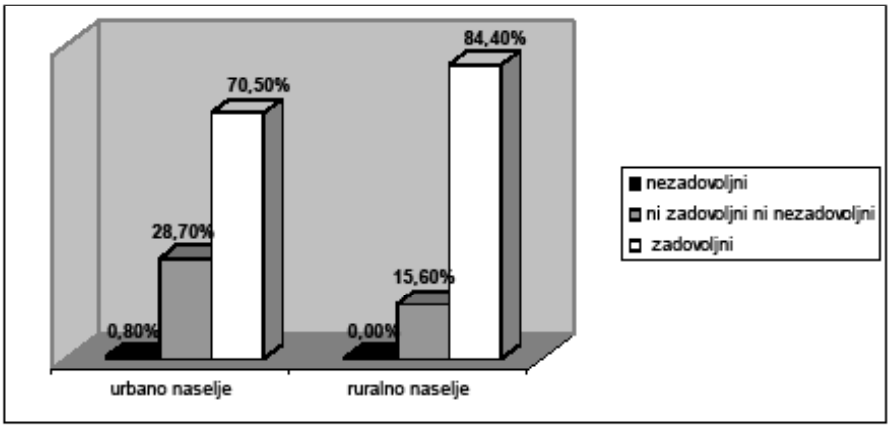

4.5. Повезаност функционалности породице са породичним приходима и здравственим стањем чланова породице

За испитивање повезаности задовољства функционалношћу породице са породичним приходима и здравственим стањем чланова породице израчунат је Пирсонов (*Pearsonov*) коефицијент корелације.

Сагледавајући однос породичних прихода и функционалности породице у овом истраживању евидентирана је статистички значајна позитивна корелација између наведених варијабли (р=0,5, п<0,05), односно да што су породични приходи већи, односно што више обезбјеђују задо-

вољење основних материјалних потреба породице, то је веће и задовољство функционалношћу породице. Посматрајући резултате представљене у Графикону бр. 4, видимо да је само половина (51,9%) породица, чији приходи нису довољни за обезбјеђивање основних материјалних услова, задовољна функционалношћу своје породице, у односу на 100% породица које сматрају да њихови породични приходи у потпуности обезбјеђују материјалне услове за живот њихове породице. И у другим истраживањима (Чудина – Обрадовић и Обрадовић, 2006) дошло се до резултата да економске тешкоће знатно утјечу на породичне процесе, понашање и перцепције чланова породице, односно да економске тешкоће разарају интегритет породице као цјелине. То се разарање догађа због све већег непријатељства брачних партнера и појачаних сукоба међу њима, због утјецаја на психичко и физичко здравље, смањене квалитете родитељства, те сукоба родитеља са дјецом, нарочито с адолесцентима.

Графикон бр. 4: Функционалност породице и задовољство породичним приходима

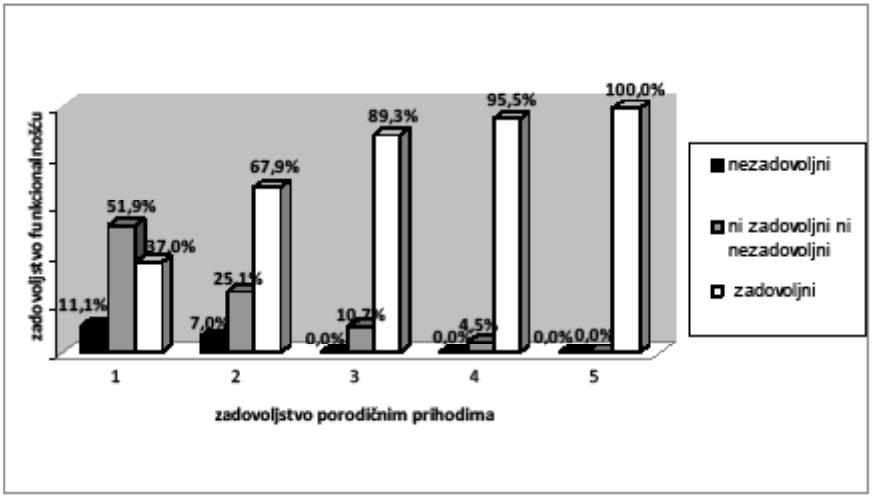

Резултати овог истраживања показују да је и здравствено стање чланова породице повезано са задовољством њеном функционалношћу ($p=0,32$, $p<0,05$), односно да је то задовољство веће код породица (њих 93,6%) са задовољавајућим здрастеним стањем чланова, у поређењу са 69,8% породица чији чланови имају незадовољавајуће здравствено стање (Графикон бр. 5). Познато је да здравствени проблеми члана породице представљају стрес за остале чланове, а стрес негативно утјече на

комуникацију и односе, односно све то утјече на задовољство функционалношћу породице.

Графикон бр. 5: Функционалност породице и здравствено стање њених чланова

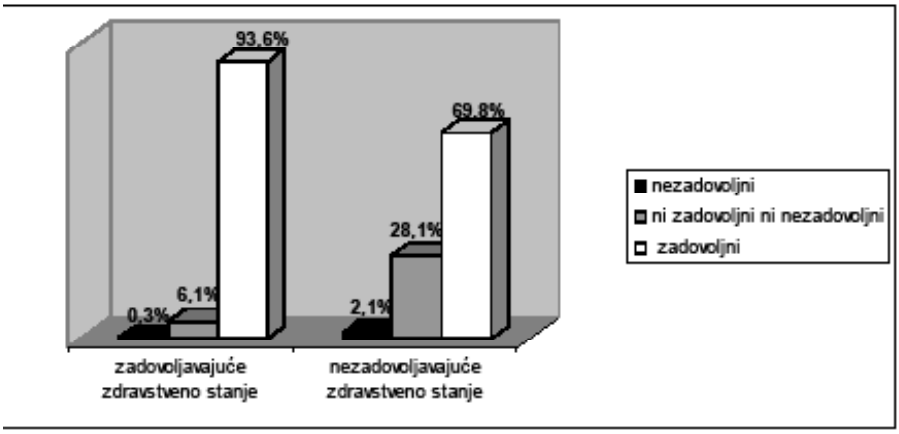

5. Закључци

- Миграцијске породице су мање задовољне својом фун-кционалношћу него домицилне, мада је проценат миграцијских породица задовољних функционалношћу висок, што упућује на то да, успркос бројним стресовима са којима се суочавају у процесу прилагодбе на нову средину, породице имају задовољавајући ниво функционалности. Такође, осјећај социјалне интегрираности је израженији код домицилних породица. Миграцијске породице се разликују у функционалности у односу на разлоге досељавања на начин да оне породице које су присилно мигрирале, усљед рата, су најмање задовољне својом функционалношћу, а задовољство је највише код породица које су се у Кантон доселиле због патриотизма.
- Осјећај припадности породици и осјећај кохезивности су израженији у нуклеарним, него у проширеним породицама.
- Задовољство социјалном интегираношћу је веће код породица које живе у приградском, него у градском подручју.
- Функционалност породице је статистички значајно повезана са задовољством породичним приходима и здравственим стањем.

- Иако постоје разлике у задовољству функционалношћу различитих породица (миграцијске и домицилне, проширене и нуклеарне, породице из градске и приградске средине), задовољство функционалношћу породица у Кантону Сарајево је високо, односно то су породице које углавном имају снагу за суочавање са различитим проблемима и стресовима које собом носи период транзиције. Ту снагу је потребно додатно јачати кроз унапријеђење породичних односа, побољшање комуникације међу члановима, освјештавање о важности провођења квалитетног заједничког времена, едуцирање о важности усаглашености родитеља у одгоју дјеце, успостављања породичних правила понашања и њихово досљедно провођење.
- Такође, родитеље треба едуцирати о важности успостављања квалитетног емоционалног односа између родитеља и дјеце, те посвећивања пажње задовољавању потреба дјетета. На тај начин ће се јачати осјећај припадности породици и осјећај кохезивности.
- Јачање социјалне интегрираности кроз очување традиције његовања добрих сусједских и родбинских односа, који су извор социјалне подршке, представља важан протективни фактор у ношењу са стресом.
- Пружањем различитих облика психосоцијалне подршке и помоћи породицама јача се њихова кохезивност, осјећај припадности и осјећај социјалне интегрираности, односно функционалност породице која је најбољи протективни фактор од **различитих друштвено неприхватљивих понашања**.
- Истраживање је показало да и поред бројних стресних ситуација којима је породица у Кантону Сарајево изложена, њени чланови исказују висок степен функционалности породице, што посматрано кроз теорију салутогенезе представља добар темељ на даљем раду у промовирању заштитих фактора породице и њених капацитета за превазилажење проблема.

Литература

Чудина-Обрадовић, М. и Обрадовић, Ј. (2006): *Психологија брака и обитељи.* Загреб: Голден Маркетинг.

Голднер-Вуков, М. (1988): *Породица у кризи*. Београд-Загреб: Медицинска књига.

Голубић, Р. (2010). *Домене квалитете живота као предиктори радне способности болничких здравствених дјелатника*. Докторска дисертација. Загреб: Свеучилиште у Загребу. Доступно на http://medlib.

Јанковић, Ј. и Панџа-Ференчак, М. (1994): *Динамика задовољења обитељских потреба у увјетима масовне миграције становништва и свијетлу трију темељних теорија*. Загреб: Ревија социјалне политике.

Латић, А. и Муртић, Р. (2010): Функционалност породице с аспекта системске породичне терапије – искуство КЈУ Породично савјетовалиште. Сарајево: Породично савјетовалиште. Доступно на: www.porodično.ba

Месић М. (1992): *Осјетљиви и љути људи*. Загреб: Уред за прогнанике и избјеглице Владе РХ и Институт за миграције и народности Свеучилишта у Загребу.

Митић, М. (1997): Породица и стрес. Београд: Институт за психологију Жарко Албуљ.

Петак, А. (2004): *Обитељ у промјенама: резултати истраживања у Хрватској*. Загреб: Социологија села. *Доступно на:* www.unizd.hr/Portals/13/doc/sociologija_migracija_skripte_3.doc

Жганец, Н. (1995): Обитељ – социјална мрежа – социјални рад. Доступно на: http://sr.wikipedia.org/sr-el/ *УРЛ извор:* Infoz.ffzg.hr

Светлана Живанић, саветница за професионалну обуку
Републички завод за социјалну заштиту
Сузана Симатовић, дипл. политиколошкиња
Ивона Поповић, дипл.социолошкиња

АНАЛИЗА ПОДАТАКА УНЕТИХ У БАЗУ АКРЕДИТОВАНИХ ПРОГРАМА У ПЕРИОДУ ОД МАРТА 2008. ДО МАРТА 2012. ГОДИНЕ

*
* *

1. Увод

Циљ овог рада је приказ података везаних за процес акредитације програма обуке у области социјалне заштите у периоду од марта 2008. до марта 2012. године. Стручни и организациони послови у поступку акредитације, које у складу са Законом о социјалној заштити, обавља Републички завод за социјалну заштиту, обухватају широк спектар активности и детаљнија анализа њиховог садржаја и остварених резултата превазилази намену овог рада.

У овом раду пажња ће бити усмерена на евидентирање и документовање у оквиру поступка акредитације, односно вођење прописаних регистара и анализу података које они обухватају. Преглед података изнетих у овом раду захтевао је упоредну анализу различитих извора и на основу ње логичку контролу до сада унетих података. Велики допринос у овом послу дале су Сузана Симатовић и Ивона Поповић, које су у Одељењу за професионалну обуку обавиле тромесечно стажирање у оквиру пројекта Управе за родну равноправност.

Процес успостављања и нормативног уобличавања система акредитације програма обуке у области социјалне заштите почео је у оквиру пројекта „Успостављање и примена система акредитације програма обуке за пружаоце социјалних услуга у Републици Србији“, реализованог током 2007. године од стране Министарства рада и социјалне политике и уз подршку Министарства спољних послова Норвешке

По завршетку Пројекта, а у складу са одредбама „Програма мера и активности за стално стручно усавршавање стручних радника запослених у установама социјалне заштите“, који је донет од стране Министра рада и социјалне политике јуна 2008. године, акредитацију програма обуке пружалаца социјалних услуга спроводе: Републички завод за социјалну заштиту у сарадњи са Покрајинским заводом за социјалну заштиту и Одбор за акредитацију програма обуке.

Нови Закон о социјалној заштити, донет у априлу 2011. године, као субјекте поступка акредитације наводи министарство надлежно за социјалну заштиту, Одбор за акредитацију и Републички завод за социјалну заштиту.

Републички завод за социјалну заштиту, у складу са овим законом, обавља стручне и организационе послове у поступку акредитације програма обуке, односно програма пружања услуга којим се обезбеђује стручно усавршавање стручним радницима и стручним сарадницима у установама социјалне заштите и пружаоцима услуга социјалне заштите.

Одељење за професионалну обуку Републичког завода за социјалну заштиту, од 2008. године, континуирано ради на **активностима везаним за послове акредитације**, које би се могле сврстати у следеће категорије:

- евидентирање и документовање у области акредитације – вођење прописаних регистара:
- процена програма обука у односу на испуњеност стандарда акредитације
- логистичка подршка раду Одбора за акредитацију
- контрола квалитета реализације акредитованих програма обуке.
- евалуација процеса акредитације

За потребе овог рада биће анализирани само подаци који се односе на послове евидентирања и документовања, што у области акредитације подразумева вођење, у писаној и електронској форми, следећих регистара:

- Регистар пријава за акредитацију
- Регистар акредитованих програма обуке

- Регистар реализованих програма обуке

Основне изворе података за вођење наведених регистара чине: конкурсна документација за акредитацију програма, одлуке Одбора за акредитацију, извештаји аутора о реализацији програма обуке, спискови учесника обука, формулари за обнову акредитације, извештаји о праћењу реализације програма и др.

2. Регистар пријава за акредитацију

Регистар пријава за акредитацију води се од новембра 2008. године, односно од преузимања послова акредитације од стране Републичког завода за социјалну заштиту. Њиме нису обухваћене пријаве програма евидентиране у оквиру првог конкурса расписаног у оквиру пројекта „Успостављање и примена система акредитације програма обуке за пружаоце социјалних услуга у Републици Србији“. Подаци у овом регистру односе се на пријаве са другог конкурса за акредитацију, расписаног у октобру 2008. године и пријаве које су након тога стигле на стално отворен конкурс, до марта 2012. У наведеном периоду Одељење за професионалну обуку је евидентирало **86 пријава програма за акредитацију**, од чега је

- 51 програм акредитован
- 17 програма одбијено
- четири пријаве су повучене од стране аутора или одбијене
- 14 програма је у поступку, односно чека на Одлуку Одбора за акредитацију што се може видети и у Графикону бр.1.

Графикон бр. 1: Приказ пријављених програма у односу на статус

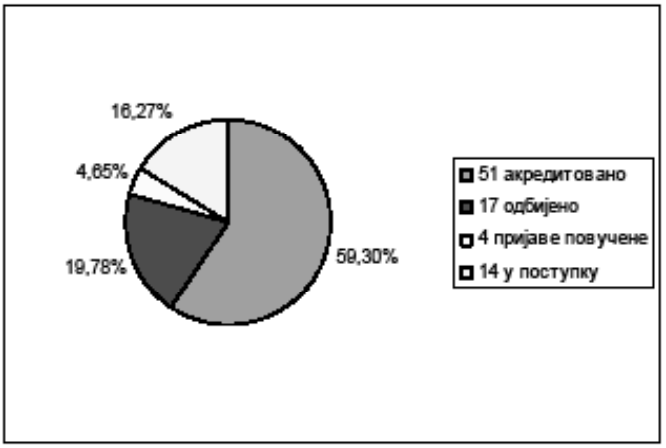

3. Регистар акредитованих програма обуке

Регистар акредитованих програма обухвата податке о свим програмима који су акредитовани у периоду од марта 2008. до марта 2012.године. Реч је о укупно **110 програма**. У оквиру првог конкурса (март 2008) акредитовано је 57 програма, у оквиру другог конкурса (новембар 2008) 14, док су остали програми акредитовани у периоду од новембра 2008. до марта 2012. године на основу стално отвореног конкурса.

У овом регистру налазе се подаци о областима на које се односе садржаји програма, циљним групама којима су намењени, крајњим корисницима програма, њиховом трајању, начину реализације, ауторима, реализаторима и рецензентима програма, периоду на који су акредитовани и предузетим поступцима (поступак реакредитације, суспензије – укидања суспензије и опозива). У оквиру овог регистра чува се и комплетна конкурсна документација за све акредитоване програме.

Уколико програме посматрамо у односу на **области на коју се односе њихови садржаји,** можемо их сврстати у следеће категорије (у графикону бр.2 дат је процентуални приказ наведених података):

- Заштита одраслих и старијих особа – девет
- Заштита деце и младих – 35
- Заштита особа са инвалидитетом – 20
- Подршка маргинализованим групама – седам
- Подршка породици – 19
- Развој општих компетенција у социјалној заштити – 20

Графикон бр. 2: Приказ акредитованих програма по областима

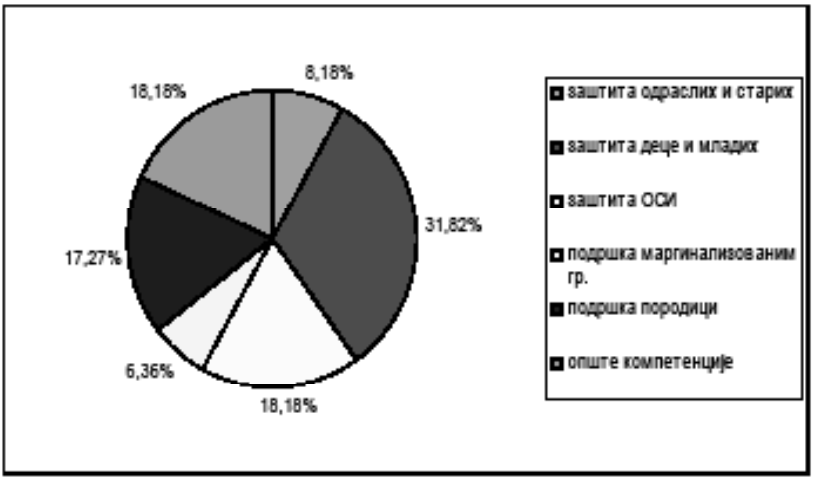

На основу наведеног прегледа види се да је највише програма акредитовано у области заштите деце и младих (31,82%), док се најмањи број њих односи на заштиту маргинализованих група (6,36%) Такође, релативно мали је и број програма у области заштите старијих особа (8,18%). Треба нагласити и чињеницу да се готово сви програми који се односе на подршку породици, директно или индиректно односе и на заштиту деце и младих, тако да можемо закључити да највећи проценат крајњих корисника на које се односе ефекти аредитованих програма чине деца и млади. Овај податак не изненађује, ако се има у виду да је један од приоритета реформе система социјалне заштите био усмерен на трансформацију резиденцијалних установа за децу у сервисе подршке који су усклађени са потребама деце и породице. Предуслов да се овај реформски циљ оствари свакако је и подизање професионалних компетенција запослених у систему социјалне заштите. У предходне четири године, акредитован је значајан број програма чији су садржаји везани за заштиту дечјих права, рад са децом са проблемима у понашању или сметњама у развоју, обуку хранитеља и усвојитеља, развој родитељских компетенција, подршку младима који се осамостаљују и др.

Ако анализирамо **дужину трајања програма**, односно број сати предвиђених за обуку, акредитоване програме можемо поделити у неколико група:

- Мање од осам сати – шест
- Од девет до 16 сати – 20
- Од 17 до 24 сата – 14
- Од 25 до 32 сата – 24
- Од 33 до 40 сати – 14
- Од 41 до 48 сати – седам
- Преко 49 сати – 25

Из графикона бр. 3 може се видети да највећи број програма има преко 49 сати или спада у категорију оних који трају од 25 до 32 сата.

У Бази акредитованих програма има шест програма који трају шест сати и то су програми најкраћег трајања. С друге стране пет програма има преко 100 сати обуке. Програм са највећим фондом часова предвиђених за обуку је „Школа животних вештина“, са 160 сати. Упркос великом броју сати за реализацију овај програм је реализован 12 пута, али досадашње искуство показује да се дужи програми ређе реализују, будући да су такве обуке скупе и да захтевају велики број дана за одсуствовање са посла. Из ових разлога један број аутора је скратио трајање програма. Такође, неки аутори су се определили да програм дужег трајања поделе на два или више програма краћег трајања, било у форми међусобно независних програма или као програме који се допуњавају, тако што се не

може похађати тзв. напредна или додатна обука, док се не заврши основни ниво обуке.

Графикон бр. 3: Приказ акредитованих програма према дужини трајања

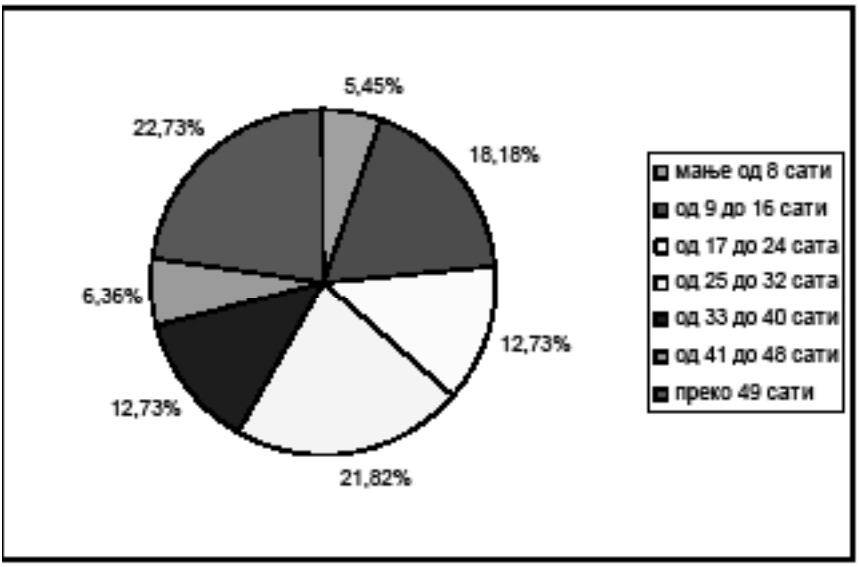

У Регистру акредитованих програма евидентирани су **подаци о 198 аутора програма и 271 реализатора или тренера**. Будући да су аутори најчешће и реализатори својих програма (само 18 аутора није и у улози реализатора) долазимо до цифре о 469 особа које су у Бази евидентиране као компетентне да реализују акредитоване програме обука у области социјалне заштите.

Уколико имамо у виду да су исте особе евидентиране као аутори на више програма, долазимо до податка да је у креирању 110 програма учествовало укупно 313 аутора.

Анализа података добијених у вези аутора програма показује да је највећи број њих – 143 или 72,22% аутор на само једном програму. Осталих 55 или 27,78% аутора је учествовало у креирању два и више програма, што је приказано у графикону бр. 4, из којег се види да је њих:

- 26 ангажовано на два програма
- 14 на три програма
- девет на четири
- два на пет и шест
- један на седам

- један аутор, са највећим бројем програма, је учествовао у изради једанаест програма.

Графикон бр. 4: Приказ броја аутора у односу на број програма у чијој изради су учествовали

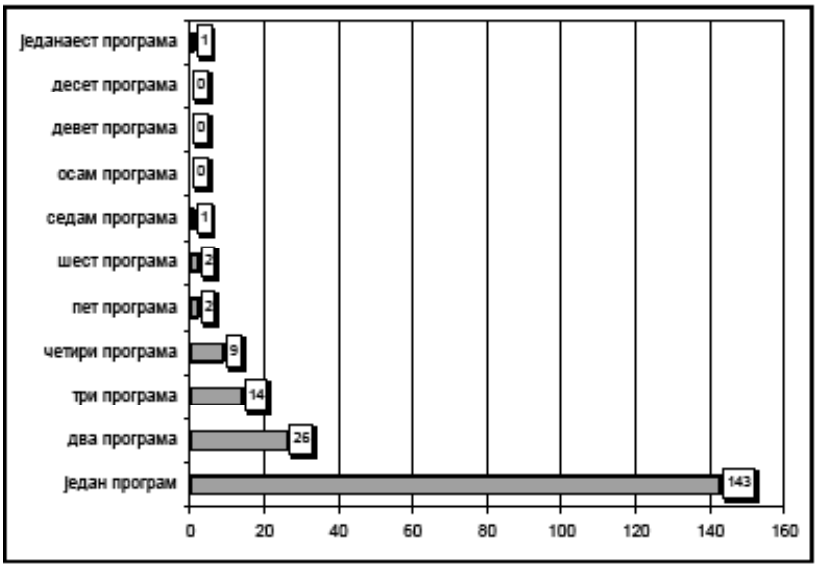

Важно је нагласити да се програми акредитују на период од три године и да су до сада организована **три поступка обнове акредитације**, на који се нису одазвали аутори свих програма, што је условило смањење броја програма у Регистру акредитованих програма. Аутори 13 програма нису поднели захтев за обнову акредитације, што значи да им је акредитација истекла и да у наредном периоду они неће моћи да се реализују у оквиру система социјалне заштите.

Регистар акредитованих програма обуке, у марту 2012. године, је имао укупно 97 програма.

4. Регистар реализованих програма обуке

Регистар реализованих програма обуке обухвата све податке добијене на основу извештаја о реализацији програма, које су аутори програма у обавези да доставе Одељењу за професионалну обуку, након сваке појединачне реализације, заједно са списком учесника дате обуке.

Вођење овог регистра је захтевало највеће ангажовање запослених у Одељењу за професионалну обуку, будући да је реализован велики број

обука, а подаци из овог регистра су основа за издавање потврда учесницима обука.

У периоду од марта 2008. до марта 2012. године евидентирана је 531 реализација са укупно 69 акредитованих програма. У регистар су унете и реализације за неке од програма организоване пре поступка акредитације.

Уколико се акредитовани програми анализирају у односу на **број реализација које су имали**, може се уочити да значајан број програма – 41 није имао ни једну реализацију, док постоје програми са преко 50 реализација:

- Ниједна реализација – 41
- Једна реализација – 17
- Од две до пет реализација - 27
- Од шест до 10 реализација – 14
- Од 11 до 20 реализација – шест
- Од 21 до 30 реализација – један
- Од 31 до 50 реализација – један
- Преко 50 реализација – три

Из графикона бр. 5 може се видети да највећи проценат акредитованих програма (37,27%) никада није реализован. Сигурно је да је један од основних разлога недостатак средстава од стране установа које би желеле да наруче програме за своје запослене или самих запослених који би платили обуку за коју су заинтересовани. Највећи број програма реализован је захваљујући средствима из различитих пројеката, али би утврђивање разлога броја реализација појединих програма захтевало комплекснију анализу, која превазилази намену овог рада.

Графикон бр. 5: Приказ акредитованих програма у односу на број реализација

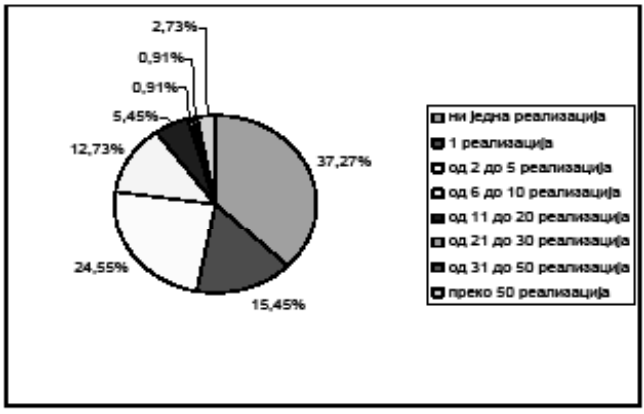

Највећи број реализација, више од 60, имају програми „Насиље у породици и институционална заштита“ „Организовање конференције случаја за заштиту од насиља у породици“ и „Координирана акција локалне заједнице у превенцији и заштити од насиља у породици“ који чине део композитног програма чији је носилац Аутономни женски центар.

Велики број реализација има и програм „Знања и вештине за вођење случаја”, који је имао 50 реализација и који су похађали сви стручни радници у центрима за социјални рад, будући да је он пружао знања и вештине неопходне за увођење нове методологије рада у овим установама.

У Базу акредитованих програма унето је 1.341 установа или организација, из којих долазе учесници обука или су те установе и организације у улози наручиоца обуке.

Осим установа социјалне заштите, односно ЦСР и установа за смештај корисника и дневних центара и боравака, у Бази је евидентиран велики број установа и организација из других система, чији је број приказан у графикону бр. 6.

Графикон бр. 6: Приказ броја установа по областима

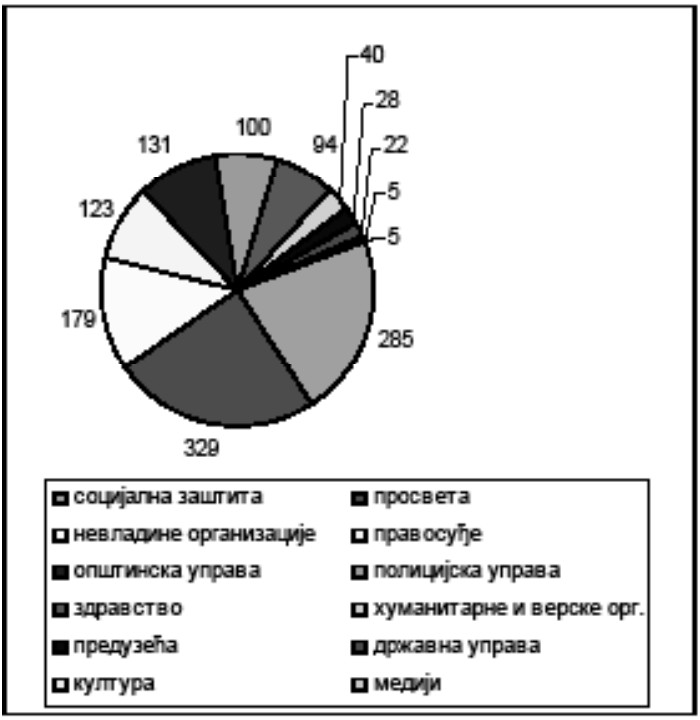

Укупан број учесника обука на свим реализованим програмима износи 10.635, али је у ствари реч о 5.697 особа, с обзиром да је значајан број њих похађао два и више програма. Учесницима обука издато је преко 10.000 потврда о похађању акредитованих програма.

Када је реч о **полној структури учесника програма**, приказаној у графикону бр.7, далеко је већи проценат жена (80,82%) него мушкараца (19,18%). Наиме, у Бази је евидентирано 4.604 жена и 1.093 мушкарца , у својству полазника неке од обука.

Графикон бр. 7: Полна структура учесника програма

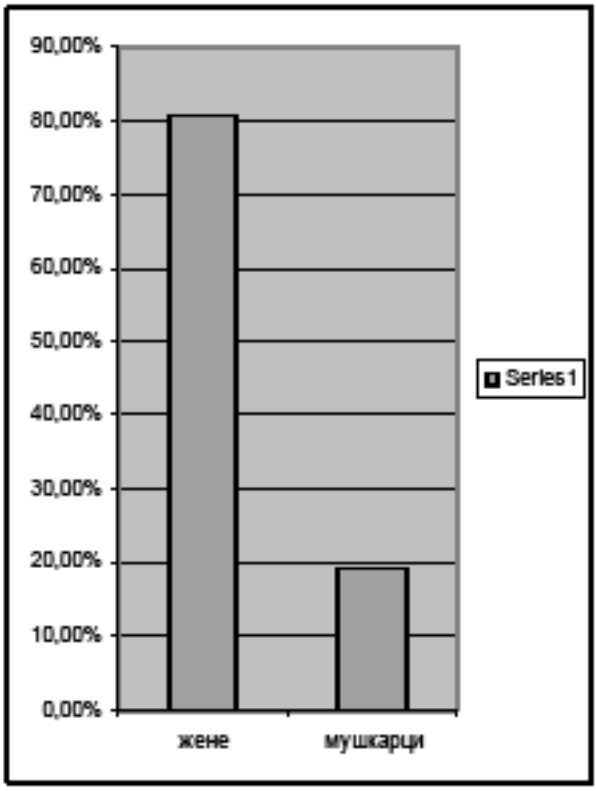

Уколико као критеријум узмемо **установе из којих долазе,** од укупно 5.697 учесника обука, највећи број њих је из центара за социјални рад – 2185 (38,35%) и установа за смештај корисника – 949 (16,66%). Велики број полазника, њих 627 је запослено у области просвете, док из области правосуђа долази 339 учесника, а из здравствених установа 306. Из невладиног сектора било је 454 учесника, а њих 125 је из хуманитарних и верских организација. Велики број програма похађали су и запослени из

општинских управа – њих 227 и полиције 251. Преосталих 4,17% учесника ангажовано је у оквиру предузећа, државних установа, установа културе и медија. Проценат учешћа полазника у односу на област у којој су запослени, приказан је у графикону бр.8.

Графикон бр. 8: Учешће полазника обука
у односу на област рада

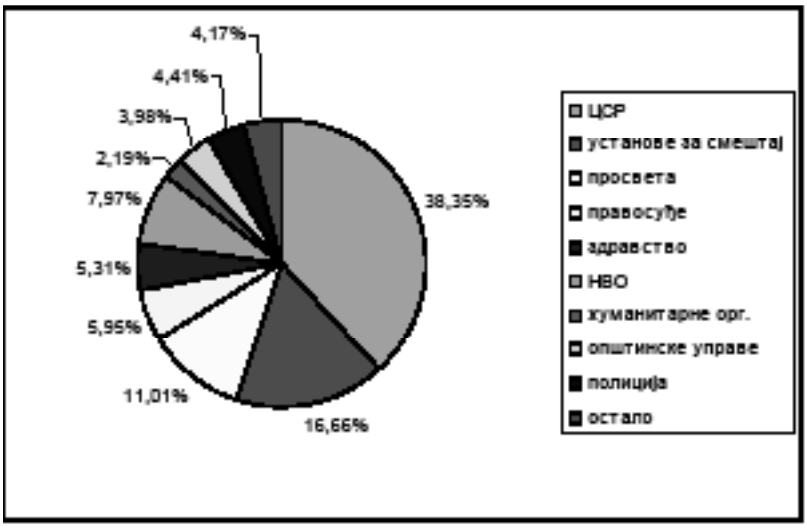

Основни разлог овако високог процента учешћа запослених из других система лежи, пре свега, у чињеници да програми Аутономног женског центра, о којима смо говорили када је било речи о програмима са највише реализација, подразумевају учешће представника из различитих система – социјалне заштите, правосуђа, полиције, просвете, здравства и др. Такође, осим ових постоје и други програми, чија реализација подразумева хетероген састав полазника у погледу њихове припадности појединим областима рада.

Анализа броја учесника **по месту из кога долазе** показује да се на првих десет места по броју учесника издвајају градови и општине, приказани у графикону бр. 9.

Графикон бр. 9: Ранг листа градова и општина у односу на број полазника обука

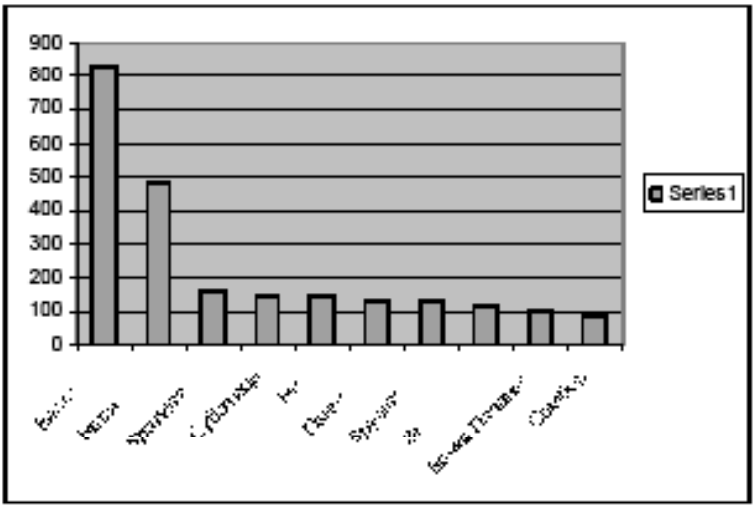

Интересантан је податак да су акредитовани програми реализовани и ван Републике Србије, тако да су у Бази евидентирани и учесници из Тузле, Билеће, Требиња, Берана, Будве и других градова у Црној Гори и БИХ.

5. Закључак

Из приказаних података може се закључити да послови евидентирања и докуметновања у области акредитације подразумевају анализу различитих извора података и њихову класификацију у три регистра: регистар пријава за акредитацију, регистар акредитованих програма обуке и регистар реализованих програма. Веома је важно истаћи да се подаци у наведеним регистрима мењају готово свакодневно и да њихово ажурирање захтева континуирано праћење и редован унос података. Планови Републичког завода за социјалну заштиту, везани за Базу акредитованих програма, усмерени су на унапређење инструмената за прикупљање података, али и расположивих функција у Бази података, што ће омогућити компаративне анализе и комплексније приказе података од оних које овај рад нуди.

ИЗ ПРАКСЕ ЗА ПРАКСУ

Милена Тимотијевић, дипломирана социолошкиња
НВО Хаусинг Центар – Центар за унапређење становања социјално угрожених група, Београд

ЦЕНТРИ ЗА СОЦИЈАЛНИ РАД И НОВА УСЛУГА СОЦИЈАЛНЕ ЗАШТИТЕ – СОЦИЈАЛНО СТАНОВАЊЕ У ЗАШТИЋЕНИМ УСЛОВИМА

Резиме

Од 2003. године, центри за социјални рад у 44 општине/града у Србији храбро су закорачили у пионирски подухват успостављања нове услуге социјалне заштите и већ осам година га даље осмишљавају, истражују и развијају. Социјално становање у заштићеним условима је жива, динамична услуга чији резултати у највећој мери зависе од имагинације и воље центара за социјални рад који њоме управљају и корисника који се њом служе. Због тога се у овом тексту пружа преглед досадашњег развоја Социјалног становања у заштићеним условима из визуре центара за социјални рад како би се разјаснили основни појмови и улоге и мапирале кључне тачке у процесу успостављања ове услуге и њене ефикасне експлоатације.

Кључне речи: Социјално становање у заштићеним условима, нова услуга социјалне заштите, социјална укљученост.

*
* *

1. Увод

Социјално становање у заштићеним условима (даље у тексту ССЗУ) је **нова услуга социјалне заштите** у Републици Србији која је у систем уведена **2003.** године. Концепт ССЗУ настаје као одговор на потребу за

решавањем проблема са којима су се сусретале прво избегличке, а затим и породице интерно расељених лица које су напустиле своје домове и нашле се у колективним центрима, тачније оне групе унутар ове популације које су због различитих фактора **вишеструко социјално угрожене**. Основни проблем који овај програм покушава да реши је утицај недостака адекватног стамбеног решења на **капацитете породица да самостално обезбеде услове за живот**. Држава Србија је преко Комесаријата за избеглице РС, а у сарадњи са међународним и домаћим невладиним организацијама предвидела и реализовала више различитих **програма** такозваних **трајних решења**, пре свега стамбеног проблема избеглих и интерно расељених лица и породица. Према наводима Комесаријата, програми су планирани и реализовани према различитим потребама и могућностима ових породица – броју чланова домаћинства, здравственом статусу, имовинској ситуацији, радној способности, потребама и предлозима самих избеглица и интерно расељених лица и сличним факторима и садржавали су: откуп домаћинства са окућницом, комплетну изградњу, делимичну изградњу или самоградњу стамбених јединица, помоћ у виду пакета грађевинског материјала за породице које су већ почеле градњу, доделу скромних монтажних кућа, адаптацију и пренамену објеката колективних центара у установе за смештај старијих лица и Социјално становање у заштићеним условима. Међутим, давање управљачке функције центрима за социјални рад (даље у тексту центри) и увођење института домаћинске породице у развој и остваривање ове услуге, ССЗУ има за циљ да, поред решавања стамбеног питања, побољша и социјални положај корисника уопште и **поспеши** њихову **социјалну укљученост**.

Министарство рада и социјалне политике, на иницијативу и уз средства Швајцарске агенције за развој и сарадњу (SDC), а уз сарадњу центара за социјални рад, локалних самоуправа, Комесаријата за избеглице и UNHCR-а креирало је овај концепт и градило објекте у првих 17 општина. У годинама које су уследиле, успостављање ССЗУ као услуге је настављено, овај програм је добио подршку и других донатора, а више организација се укључило у његову имплементацију. Закључно са крајем 2011., ова услуга постаје део система социјалне заштите у **44 општине/града широм Србије**, а за њено остваривање на располагању је укупно **988 стамбених јединица** (Вујошевић, Жарковић, 2010:13).

У претходном Закону о социјалној заштити и обезбеђивању социјалне сигурности грађана, финансирање и пружање ове услуге било је дефинисано чланом 9. као могућност за локалне самоуправе које оцене да је њиховим грађанима ова услуга потребна, а коју могу финансирати из сопственог буџета. У новом **Закону о социјалној заштити,** ова услуга регулисана је чланом 4. који дефинише сврху и природу услуга

социјалне заштите, као и чланом 209. којим се дефинишу услуге финансиране из буџета локалне самоуправе. Њено ближе одређење дефинише се одлукама локалне самоуправе. Иако је осмишљена и први пут примењена знатно пре него што је нови Закон о социјалној заштити био усвојен, ова услуга креирана је у духу и у складу са вредностима којима се руководи и актуелна реформа система социјалне заштите: вредностима **децентрализације и деинституционализације** односно **најмање рестриктивног окружења**.

2. Специфичности ССЗУ у односу на социјално становање

Иако се питање **власништва** над стамбеном јединицом ССЗУ не разликује од концепта социјалног становања као таквог – јер у оба случаја корисници под одређеним условима остварују право коришћења јединице и никада не могу стећи власништво над истом, међу њима постоје и значајне разлике. ССЗУ, као део система социјалне заштите, обезбеђује за кориснике, осим квалитетног и достојанственог становања, и **пакет услуга подршке** чији је циљ да **побољша** њихову **социјалну укљученост** и **квалитет живота**. Услуге подршке, према Водичу о ССЗУ, који је у сарадњи са Министарством за рад и социјалну политику објавио *Hausing* центар, обухватају „сва права из области социјалне заштите у складу са Законом и одлуком локалне самоуправе (новчана помоћ, субвенције, услуге помоћи и неге у кући и друге), подршку старима и болеснима у виду 'добросуседске помоћи', повремене помоћи у кући, као што је набавка намирница, набавка лекова, позивање лекара или хитне помоћи, заказивање прегледа, одласка у лабораторију и слично“ (Вујошевић, Жарковић 2010:18), подршку једнородитељским породицама у бризи и раду на развоју деце, као и различите видове подршке у проналажењу посла, додатног образовања и оснаживања психолошких и укупних капацитета корисника.

Управо због ових посебних услуга, које су предвиђене у оквиру пакета ССЗУ, разликује се положај њених корисника у односу на кориснике социјалних станова уопште. Приликом прве селекције корисника у избор су улазили појединци и породице који припадају једној од следеће три социјалне групе:

- једнородитељске породице
- старија лица и парови који су у могућности да живе самостално

- **породице са болесним чланом,** које због тешких или хроничних болести нису у стању да самостално обезбеде услове за живот.
- **породице са инвалидним чланом,** које због тих околности нису у стању да самостално обезбеде услове за живот.

У будућности, локална самоуправа може ревидирати ове **критеријуме** тако да ССЗУ услуга буде доступна и другим социјално угроженим групама – на пример деци без родитељског старања која након пунолетства напуштају систем као што је случај у програму „Кућа на пола пута“ и слично. Ипак, ресурси услуге ССЗУ увек остају намењени оним групама чија је **социјална угроженост вишедимензионална** – које су, осим сиромаштвом, погођене и случајевима болести, инвалидитета, самохраности, недостатка родитељског старања итд. Локална заједница користи ССЗУ као **ресурс** за решавање проблема својих грађана – центар овде делује као заступник интереса локалне заједнице, који је у контакту са социјално угроженим грађанима, **препознаје највећу потребу**, **именује и артикулише** предлог за коришћење овог ресурса.

3. Улога центра за социјални рад у функционисању ССЗУ

Улога центра за социјални рад у пружању и планирању услуге ССЗУ, природно је веома значајна. Прво, центар учествује у првом **избору корисника** и, заједно са представницима других институција локалне самоуправе, врши сваки следећи избор корисника. За кориснике који су изабрани, центар доноси **решење** о праву на коришћење ове услуге и са сваким појединачно склапа **уговор** који дефинише права и обавезе.

Након усељења корисника, центар добија улогу **управљања објектом** и **руковођења пружањем ове услуге** социјалне заштите. Услуга ССЗУ подразумева **коришћење стамбене јединице**, те центар има задатак да води рачуна да се објекат и опрема у становима користе наменски, као и да периодично врши ревизију остваренога права, проверавајући при том не да ли су настале било какве промене у породичном и материјалном статусу, већ да ли су се стекли услови да корисничке породице могу без овакве подршке центра да обезбеде себи услове за живот. Одржавање самог објекта, наравно, не улази у одговорност центра већ локална самоуправа делегира одговарајућу институцију у чијој је надлежности и одржавање остатка непокретности у власништву самоуправе. Центар је, у том смислу, одговоран за координацију између домаћинске породице која представља кориснике објекта и институције у чијој надлежности је одржавање зграде.

Како услуга ССЗУ има и другу димензију – **димензију подршке**, циљ центра је, такође, да обезбеди услове за побољшање положаја корисника, њихове социјалне укључености и квалитета живота и у том правцу може предузимати различите активности и мере. Услуге подршке су „**кројене према индивидуалним и заједничким потребама**“ (Вујошевић, Жарковић 2010:16.) корисника и планирају се кроз **индивидуални консултативни рад** са сваком појединачном породицом. Већина корисника испуњава услове за неку од стандардних услуга социјалне заштите, па ће им стручни радници центра обезбедити приступ овим услугама. Центар информише и пружа подршку корисницима ССЗУ да остваре и друга права која су позитивним мерама у конкретној јединици локалне самоуправе предвиђена за социјално угрожене грађане (субвенције на плаћање трошкова за електричну енергију и комуналне услуге, попусте на трошкове превоза, посебно за школску децу, итд). Пратећи сваку појединачну породицу, стручни радници центра планирају и пружају подршку, настојећи да **очувају и подстакну капацитете за аутономију и активност**.

Као драгоцен ресурс у пружању ове врсте подршке показала се и **заједничка просторија** која је предвиђена приликом изградње сваког од објеката ССЗУ. У неким општинама, при пројектовању и изградњи, посебна пажња је посвећена томе да заједничка соба буде организована и изграђена тако да **позива на скупљање и заједничку активност**, да је пуна **светла** и у доброј комуникацији са простором испред објекта. Осим што омогућује стручним радницима центра за социјални рад да **ефикасно и комфорно** организују заједничке активности са корисницима, њена функција је и у поспешивању **спонтане интеракције** између корисника, као и између корисника и комшилука. Она има за циљ да подстакне кориснике да изађу из својих приватних кутака и да ступе у **комуникацију** са околином, што је предуслов за размену, зближавање и социјалну активност сваке врсте. Корисници и центри за социјални рад у различити општинама у Србији су до сада ове просторије користили за састанке станара, консултативне активности са стручним радницима из центра, за прославе, за радионице за децу, локална литерарна такмичења, шаховске турнире и слично. У неким општинама, корисници су се организовали, у договору са центром, да заједничку просторију повремено уступају на коришћење за културне догађаје или општинска дечија такмичења, уз добијање накнаде коју улажу у одржавање објекта и зелених површина. У неким општинама, лекари опште праксе Црвеног Крста Србије долазе једном месечно у заједничку просторију и корисницима ССЗУ и комшијама пружају савете у вези са правилном исхраном, превенцијом обољења, мере крвни притисак и слично.

Центар за социјални рад своју улогу врши уз помоћ **домаћинске породице ССЗУ** – новог института уведеног у оквиру ове услуге. Домаћинска породица обавља различите активности подршке за корисничке породице: од помоћи у стану старијим корисницима, помоћи у вези са лечењем, помоћи приликом обављања административних послова, преко подстицања контаката са суседима и дијалога са осталим корисницима, утицања на одржавање добросуседске атмосфере и односа, посредовања у решавању конфликата, па све до организовања одржавања објекта и околине и иницирања заједничких активности забавно-рекреативног карактера (Вујошевић, Жарковић 2010:38). Ова породица, међутим, делује и као представник корисника – прва међу једнаким, и као таква посредује између корисника и центра за социјални рад. Ова позиција домаћинске породице чини је **значајном кариком** у пружању ове услуге и истовремено **драгоценим сарадником** стручних радника центра. Управо из тих разлога препоручује се врло **активно учешће центра приликом избора** домаћинске породице, као и улагање ресурса у едукацију ове породице. Особине које препоручују породицу за ову улогу јесу развијена емпатија и солидарност, комуникативност, толеранција у односу на различитости, способност ненасилног превазилажења конфликата, висок осећај личне одговорности, систематичност, емоционална и социјална интелигенција, склоност ка пружању подршке. Бриљантан пример домаћинске породице која своју улогу обавља успешно и **креативно** јесте домаћинска породица из Ниша која је, за неколико година, за кориснике успела да испреговара попусте за плаћање различитих комуналних и других животних трошкова, да више пута обезбеди хуманитарну помоћ, реализује различите едукативне садржаје за децу, организује интерни фонд за хитне случајеве у који улажу и који користе само корисници објекта и да покрене још низ других оригиналних активности које живот корисника чине једноставнијим и квалитетнијим.

4. Изазови са којима се сусрећу центри за социјални рад приликом реализације ССЗУ

Центри за социјални рад имају врло различита искуства у остваривању ове услуге што је условљено разликама у броју корисника, расположивим ресурсима, разумевању и подршци коју пружа локална самоуправа, каналима размене и сарадње са другим центрима у општинама у којима је ова услуга већ успостављена, спремности и вољи за учење и раст. Ипак, приликом успостављања и реализације услуге искристалисало се неколико изазова који су превазилажени на различите начине.

Услед **неуједначене** и још увек **младе праксе** у остваривању овог права постоје извесне нејасноће у вези са улогама и одговорностима свих актера. Тако се, на пример, у неким општинама **улога домаћинске породице** интерпретирала као традиционална функција домара, у чијем је садржају нагласак, пре свега, на безбедност и омогућавање ложења што се, природно, везује за мушки пол. У општинама у којима је грејање објеката ССЗУ обезбеђено кроз систем заједничког котла, приликом избора домаћинске породице водило се рачуна да носилац домаћинства и, у извесном смислу, носилац и саме улоге домаћинске породице, буде особа која је физички спремна за задатак ложења. Иако физичка способност бар једног члана домаћинске породице представља сасвим оправдану варијаблу при одлучивању у овим случајевима, пресудне ипак морају бити особине које омогућавају успешно обављање примарног задатка – **поспешивања и подршке процеса социјалне интеграције**. Стога и не изненађује да су се жене показале као веома успешне у овој улози.

Свакако, извесне разлике у начину пружања услуге постоје и услед тога што је ова услуга локалне природе и као таква треба да одговара на **специфичне потребе у локалној заједници**. Оно што је сигурно јесте да се **континуирана „размена искуства** (између центара за социјални рад са различитих општина, допунила М.Т.) показала као важан инструмент оснаживања“ стручних радника центара (Вујошевић, Жарковић 2009:48).

У неким центрима за социјални рад формулисана је критика **критеријума** за први избор корисника ССЗУ, будући да је ова услуга том приликом **у различитој мери доступна** лицима која имају избеглички или интерно расељенички статус и домицилном становништву. Наиме, при првом избору, локално становништво у корисничкој популацији учествује у проценту од 20%. Међутим, уколико се има у виду да је већина средстава потребних за изградњу објеката и успостављање ове услуге обезбеђена у оквиру донаторских средстава и фондова за помоћ избеглим и интерно расљеним лицима, онда оваква организација делује сасвим разумљиво. Између осталог, како је један од услова за остваривање овог права држављанство Републике Србије, ова услуга подстиче и формалну друштвену интеграцију избеглих лица, јер условљава стицање држављанства РС.

Изазов са којим су се, приликом успостављања ове услуге, сусрели сви центри јесте **недостатак финансијских средстава** из општинског буџета. У условима када већина центара функционише са мањком људских ресурса, као најакутнија испоставља се потреба за средствима којима би се покрила плата за раднике којима се додељује надлежност над корисницима ове услуге. Будући да је за ефикасност овог облика за-

штите неопходно **континуирано и систематско ангажовање** центра за социјални рад, од изузетне је важности да руководство центара **лобира** локалну самоуправу, која се определила да својим грађанима обезбеди ову услугу, да преузме и **финансијску одговорност** за одржавање њеног квалитета. Центри су, такође, у могућности да ангажују и **друге ресурсе који су расположиви у локалној заједници** (Вујошевић, Жарковић 2009:49) – волонтерски рад и сарадњу са организацијама цивилног сектора. Овакво увезивање, осим конкретне помоћи у људству и изградње мреже контаката која је темељ за **нове сарадње и савезништва**, кроз сусрет различитих перспектива и приступа, доприноси настанку новог квалитета у пружању услуга.

У вези недостатних средстава која се у локалној заједници опредељују за социјалну заштиту, јавља се и питање плаћања **накнаде за рад домаћинске породице**. Локалне самоуправе су ово питање решавале на неколико начина:

- накнада се наплаћује од осталих корисника,
- право на коришћење стамбене јединице сматра се натуралном компензацијом за рад домаћинске породице и није предвиђена новчана накнада,
- накнада је од самог почетка предвиђена изменама општинских Одлука о проширеним правима из области социјалне заштите, што је случај у већини општина
- накнаду за рад домаћинске породице плаћа општина из свог буџета.

Показало се, пре свега, да први модус генерише континуалне тензије на линији домаћинска породица – корисничке породице, будући да су све оне материјално изузетно угрожене и сваки додатни издатак значајно нарушава њихов кућни буџет. Такође, јасно је да, колико год скромна накнада била, она представља **мотивишући фактор** и обезбеђује **веће присуство** домаћинске породице. Стога је за квалитет услуге врло важно да се у општинским буџетима определе средства за накнаду за рад домаћинских породица.

У уговорима о реализацији услуге ССЗУ у извесном броју општина/градова у Србији, међу обавезама које преузима центар наведено је и **одржавање објекта**. Будући да су изграђени објекти релативно нови, питање одржавања се још увек није показало као велики проблем. Ипак, с обзиром да центар не располаже одговарајућом експертизом и средствима, а да ће се временом потребе за одржавањем зграде, по природи ствари, усложњавати, може се очекивати настанак проблема, што је закључено и на конференцији о ССЗУ одржаној 2009. године, а уочено и у наредној години, у једној независној евалуацији пројекта, урађеној

2010. године (Мојовоћ, 2010: 21). Најрационалније решење свакако је да центар, заједно са локалном самоуправом, иницира изналажење правног решења које би омогућило трансфер ове надлежности на институцију у чијој је ингеренцији одржавање и других објеката у власништву општине/града и објеката од јавног значаја, као и да то учини **благовремено**, како би ресурси и одговорност били **унапред алоцирани и доступни** у случају потребе.

5. Закључак

Да би пружање услуге Социјалног становања у заштићеним условима било успешно у свом циљу да **побољша социјално укључивање** и подстакне кориснике да постану аутономни грађани, сами станови нису довољни. Они омогућавају достојанственије становање, што је круцијално за превазилажење стања преживљавања, али и за изградњу **самопоштовања**. Међутим, пракса показује да се суштински квалитетни и дугорочни резултати постижу у оним општинама где центри имају ***hands-on* став** у односу на ову услугу, тј. тамо где су радници центра инволвирани у већој мери, где, посебно у првом периоду, систематски прате и пружају подршку корисницима и домаћинској породици. У овим општинама, с обзиром на то да је концепт ССЗУ и унапређење квалитета живота корисника, да су ресурси за реформу система социјални заштите још увек недостатни, а да су сиромаштво и потребе за услугама стручних радника центара све веће – успеси које остварују центри овом услугом у појединим општинама, заиста представљају **блиставе примере креативности и вере** у сопствену професију.

Социјално становање у заштићеним условима представља **вредан ресурс** који, уколико се њиме управља исправно, може бити врло **моћан инструмент социјалне подршке**: требало би њиме управљати **праведно** – примењивати унапред договорена правила, креирана у складу са реалним потребама; **хумано и емпатично** – приликом ревизије оцењивати стварне, а не само формалне промене у капацитетима корисничких породица; **одговорно** – успоставити систем управљања, предвидети средства, креирати процедуре; **у синергији и партнерству** – укључити и координирати све релевантне институције и струке како би се постигли што изврснији резултати.

Напослетку, овај ресурс треба користити **радосно** јер он пружа драгоцену прилику за стручњаке из области социјалне заштите да постигну изванредне резултате у свом раду **– прилику коју треба храбро прихватити**.

Литература

1. Мојовић, Ђ. (2010): Евалуација пројекта ИПА2007 који је реализовао UNHCR у сарадњи са Housing центром, издавач UNHCR, Београд.
2. Одлука о проширеним правима грађана из социјалне заштите на територији града Врање (Службени гласник Пчињског округа, бр. 21/2007)
3. Вујошевић, М. & Жарковић, Б. (2010): Живети као остали свет: социјално становање у заштићеним условима: подршка за достојанствен живот: Водич. Hausing Центар, Центар за унапређење становања социјално угрожених група, Београд.
4. Вујошевић, М. & Жарковић, Б. (2009): Социјално становање у заштићеним условима: Истраживање о оствареним резултатима пројекта 2003-2009, Hausing Центар, Центар за унапређење становања социјално угрожених група, Београд.
5. Информације о програмима трајних решења за избеглице и побољшање услова живота за интерно расељена лица, на сајту http://www.kirs.gov.rs/docs/Prog_integracije.pdf, посећено 15. јула 2011. године
6. Закон о социјалној заштити (Службени гласник РС бр.24/2011)

ИЗ РАДА УДРУЖЕЊА

Комисија за доделу Републичких награда за ванредне доприносе у унапређивању социјалне заштите у Републици Србији, на основу чл. 10. Правилника о додељивању републичких награда и Одлуке Управног одбора од 23.марта 2012. године, расписује

КОНКУРС
ЗА ДОДЕЛУ РЕПУБЛИЧКИХ НАГРАДА
ЗА 2011. ГОДИНУ

Тачка 1.

Овај конкурс расписује се за доделу Републичких награда за ванредне доприносе у унапређивању социјалне заштите у Републици Србији за 2011. годину, по следећим врстама и критеријумима:

I – За ТРИ Републичке награде за установе социјалне заштите, које се додељују по следећим критеријумима:

а) да је у делокругу својих активности постигла резултате који представљају изванредан и континуиран стваралачки допринос у унапређивању социјалне заштите у Републици Србији;

б) да је својим радом допринела развијању актуелних видова заштите, усклађених са потребама грађана;

в) да је свој рад заснивала на принципима најбољег интереса грађана, поштовања универзалних људских права, хуманизма и солидарности;

г) да се у свом раду повезивала са широм друштвеном средином и да је на тај начин позитивно утицала на развој социјалне заштите, доприносећи својој афирмацији у средини.

II – За ЈЕДНУ ПРВУ Републичку награду за појединца, која се додељује по следећим критеријумима:

а) да је постигао изванредан допринос на изградњи и унапређењу система, теорије и праксе социјалне заштите и социјалног рада, као и развоју делатности, на принципима социјалне правде, хуманизма, солидарности и узајамности;

б) да је претежан део свог радног живота посветио пружању помоћи лицима у стању социјалне потребе и решавању њихових проблема и непосредно или посредно допринео развоју и унапређењу социјалне заштите;

в) да је допринео стручној разради одређених социјалних питања, нарочито на увођењу савремених облика социјалне заштите, и да су ти резултати познати јавности;

г) да се истицао организаторским и стручним квалитетима, те да је своје знање и умешност преносио на млађе кадрове који раде у области социјалне заштите и социјалног рада у целини.

III – За ЈЕДНУ ДРУГУ Републичку награду за појединце, која се додељује по следећим критеријумима:

а) да је постигао изузетне резултате у току дугогодишњег рада у области социјалне заштите и социјалног рада;

б) да је његов рад доприносио теоријском и стручном разрешавању одређених практичних проблема социјалне заштите;

в) да је иницирао или непосредно доприносио практичној разради теоријских питања, као и да се истицао увођењем савремених облика стручног рада у сопственој пракси.

IV – За ЈЕДНУ ТРЕЋУ Републичку награду за појединца, која се додељује по следећим критеријумима:

а) да је у току последњих година постизао запажене резултате у области социјалне заштите и социјалног рада;

б) да је успешно и непосредно радио на решавању социјалних проблема применом савремених облика рада;

в) да је својим радом доприносио развоју социјалне заштите и социјалног рада на принципима социјалне правде, хуманизма, солидарности и узајамности;

г) да је постизао запажене резултате у раду социјално-хуманитарних организација.

Тачка 2.

Право предлагања за Републичку награду имају установе социјалне заштите, органи и службе у области социјалне заштите, као и појединци запослени у области социјалне заштите.

Установе, органи, службе и појединци из претходног става, не могу предлагати себе за доделу Републичке награде.

Тачка 3.

Предлози за доделу Републичких награда морају бити у писаној форми, с посебним образложењем и потребном документацијом, како би Комисија имала довољно елемената за оцену вредности поднетих предлога.

Тачка 4.

Висина новчаног дела Републичких награда за појединце је :

– Прва Републичка награда 70.000,00 динара
– Друга Републичка награда 50.000,00 динара
– Трећа Републичка награда 40.000,00 динара

Тачка 5.

Предлози се достављају Удружењу стручних радника социјалне заштите Републике Србије – Комисији за доделу Републичких награда, 11000 Београд, Марије Бурсаћ бр. 49, са назнаком „за Конкурс», најкасније до 15. јуна 2012. године.

Председница Комисије
Дражевић Светлана, с.р.

УПУТСТВО АУТОРИМА

Часопис **„Актуелности“** настао је као одговор на потребу да се савремена теоријска, методолошка и практична сазнања од значаја за развој и унапређење система социјалне заштите учине доступна свим заинтересованим социјалним актерима. Објављују се изворни радови и преводи одабраних текстова који су од значаја за разумевање савременог социјалног рада. Такође, део страница часописа посвећен је размени информација, приказима стручних скупова и приказима књига и часописа из области социјалне политике и социјалног рада, као и других хуманистичких и друштвених наука од значаја за социјални рад.

Аутори своје прилоге за објављивање у часопису треба да шаљу **искључиво** електронским путем, на e-mail адресу Редакције aktuelnosti@gmail.com

Формат: Word
Језик: Српски
Писмо: Ћирилица
Фонт: Times New Roman, величина слова 12

Текст:

Оптимална дужина текста је 15 до 18 страница, куцано проредом 1,5. Текст треба припремити тако да свака страница буде нумерисана. На насловној страници треба навести наслов рада, академску титулу, име и презиме аутора, институцију у којој је аутор запослен, место, приватну или службену контакт адресу (поштанску и електронску), број телефона. Уколико рад има више аутора, за сваког појединачног аутора треба навести све наведене податке. На другој страници треба навести наслов рада и резиме, с кључним речима. Табеле треба означити одговарајућим бројем и насловом који их јасно објашњава. Графички прикази треба да имају наслов и легенду која прати приказ. Такође, имајте на уму да часопис није у боји, те је графиконе потребно прилагодити томе. Страни изрази,

укључујући називе докумената и институција на страном језику пишу се курзивом – нпр. *Bullying, National Association of Social Workers* и сл. Сва наглашавања у тексту врше се **подебљаним словима**. Подвлачења или различити фонтови се у текстовима **не користе**.

Резиме:

Треба да буде сачињен у највише 20 редова и да на крају има три до пет кључних речи. Када је реч о тексту у којем се даје приказ емпиријског истраживања, поред имена и презимена аутора и наслова рада, резиме треба да садржи и: значај проблема или теме која се обрађује, циљеве, задатке, примењене методе, пресек добијених резултата и закључке. Ако је реч о теоријским радовима, треба навести значај проблема или теме, основна теоријска полазишта, најважније елементе аналитичке разраде и закључке.

Коришћена литература – референце:

Позиве на литературу треба давати у тексту, у заградама, а избегавати фусноте за навођење библиографских података. Фусноте треба користити, ако је то нужно, за коментаре и допунски текст. У позиву на литературу наводи се презиме аутора и година издања извора на који се позивамо, на пример: (Јанковић, 2008.). Уколико је реч о навођењу докумената, наводи се пун назив документа и година издања. Ако је реч о прецизном наводу или цитату, треба укључити и број странице, односно: (Јанковић, 2008.: 24). Ако се наводе документи, онда се то чини на следећи начин: (Закон о социјалној заштити, 2009, чл. 7, ст. 1). Имена страних аутора дају се тако што се у тексту прво наведе име у транскрипцији, а у загради се напише име у оригиналу. На пример: Прајс (Price). Уколико се наводи више аутора, у загради се наводи презиме првог аутора и скраћеница и сар.

Коришћена литература:

На крају рада се наводи попис свих извора који су наведени у тексту. Литература се наводи абецедним редом и то на следећи начин:

1. Адлер А., (1977): О нервозном карактеру, Београд, Просвета
2. Милосављевић М. (1993): Роми и девијације, Друштвене промене и положај Рома, Зборник радова, Београд, САНУ и Институт за социјалну политику

3. Gould, N. (2004): Qualitative research and social work: the methodological repoertoire in a practice-oriented discipline. In: Lovelock, R., Lyons, K. & Powell, J. (eds.), Reflecting on social work – Discipline and profession. Farnham: Ashgate Publishing, 130-145.
4. Муслић, Љ., Русац, С. & Ајдуковић, М. (2009): Сензибилност за насиље над старијима код студената: Могућност интервенција кроз наставни програм. Љетопис социјалног рада, 16 (1), 51-67.
5. Породични закон (2005): Службени гласник РС, бр.18/2005

При навођењу извора с веб (интернет) страница потребно је навести тачан датум посете страници. На пример:

6. http://www.zavodsz.gov.rs/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=81&Itemid=145 Посећено 28. 12. 2009.

Процена радова:

Текстови које аутори доставе подвргавају се рецензији, а Уредништво ће ауторе обавестити о резултатима процене, могућим сугестијама и предлозима за дораду текста пре објављивања. Уредништво задржава право да добијени текст прилагоди пропозицијама часописа и стандардима књижевног језика.

Рукописи се не враћају.

***

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

364.62(497.11)
АКТУЕЛНОСТИ : билтен Удружења стручних радника социјалне заштите Републике Србије
Главни и одговорни уредник Томислав Крговић
Vol. 1, br. 1 (2000) – Београд
(Марије Бурсаћ 49): Удружење стручних радника социјалне заштите Републике Србије, 2000 -
(Београд : Чигоја штампа). – 24 cm

Двомесечно
ISSN 1451-3129 = Актуелности – Удружење стручних радника социјалне заштите Србије
COBISS.SR-ID 177748999